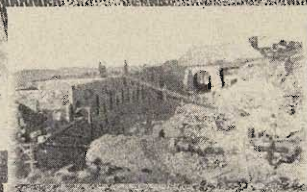
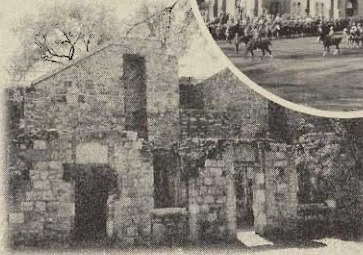

pretoriana

*Tydskrif van die Pretoriase
Historiese Vereniging:
Genootskap Oud-Pretoria
Nr 113, Junie 2000*

*Journal of the Pretoria
Historical Association:
Old Pretoria Society
No 113, June 2000*

AKADEMIESE INLIGTINGSDIENS
TYDSKRIFTE
UNIVERSITEIT VAN PRETORIA

DATUM: 19/10/2000

VAKKODE: ZA 968

PRETORIANA 2000/113

***PRETORIANA, Tydskrif van die Pretoriase Historiese Vereniging:
Genootskap Oud-Pretoria, Nr. 113, Junie 2000.***

***PRETORIANA, Journal of the Pretoria Historical Association:
Old Pretoria Society, No. 113, June 2000.***

Bestuurslede/Committee members

Mnr. W.J. Punt

Voorsitter/Chairman, Blou borde/Blue plaques, tel: 361-9810

Mnr. A. Jansen

Ondervoorsitter/Vice Chairman, Toere en Funksies/Tours and Functions,
Skooltuinkompetisie/School Garden Competition, Wonderboompoort, tel: 804-1023

Mnr. F. Mohr

Sekretaris/Secretary, Penningmeester/Treasurer, Apiesrivier/Apies river,
Nuusbrieff/Newsletter tel: 47-3496

Me. D. Offringa

Kultuurontwikkeling/Cultural Development, Waaksaamheid/Vigilance, tel: 344-1807

Mnr. A.C. van Vollenhoven

Pretoriana, tel. 346-0168

Mnr. H.P. Laubscher

Toere en Funksies/Tours and Functions, tel. 362-6007

Dr. J.P. Hugo

Blou borde/ Blue plaques, tel.46-4318

Die posbusnommer van die sekretariaat is 4063, Pretoria 0001.

The post office box number of the secretariat is 4063, Pretoria 0001.

REDAKTEUR: A.C. VAN VOLLENHOVEN

Redaksionele adviseurs vir hierdie uitgawe:

A.J. Pelsler

L. Changuion (jr.)

ISSN nr./no. 0478-1759

Kopiereg/Copyright © 2000 Genootskap Oud-Pretoria

Uitleg & ontwerp/Layout & design: Sanet du Plessis

Drukwerk/Printing: Business Print Centre

INHOUDSOPGAWE/TABLE OF CONTENTS
PRETORIANA NR/NO 113

Redaksioneel/Editorial ••••• **p1**

Die forte van Pretoria ••••• **p2**
deur Anton C. van Vollenhoven

Die betrokkenheid van museums by kultuurhulpbronbestuur (KHB)
met spesifieke verwysing na die Nasionale
Kultuurhistoriese Museum, Pretoria ••••• **p11**
deur Anton C. van Vollenhoven

Die oorlogsjare in Pretoria ••••• **p30**
deur André Malan

Stone Age artifacts found in a secondary context at the
Pioneer Museum, Pretoria ••••• **p42**
by Anton C. van Vollenhoven

Voorskrifte aan outeurs/Instructions to authors ••••• **p55**

REDAKSIONEEL/EDITORIAL

Pretoriana nr. 113 spog met 'n aantal interessante artikels. Daar die honderdjarige herdenking van die Anglo-Boereoorlog steeds aan die gang is, word daar weer eens artikels oor Pretoria tydens die oorlog geplaas. Ek hoop om in elke uitgawe tydens die herdenkingsjare minstens een artikel in hierdie verband te plaas.

There are three dates on which Pretoria played an important role during the the Anglo-Boer War. These are 9 October 1899, when the ultimatum was handed to the British, 5 June 1900, when Pretoria was captured by the British and 31 May 1902, when the peace treaty was signed at Melrose House. The date of this publication commemorates the second of these events. It is also the reason why an article on the forts of Pretoria is included.

Kultuurhulpbronbestuur (KHB) is 'n nuwe denkgrigting in die museumwese en hou met die volhoubare benutting en verantwoordelike bestuur, ook op 'n ekonomies lewensvatbare wyse, van die Suid-Afrikaanse kultuurerfenis verband. Nuwe wetgewing, wat op 1 April 2000 in werking getree het, bepaal onder andere dat geen ontwikkelingsprojek waardeur die omgewing verander word, onderneem mag word alvorens daar nie bepaal is wat die impak daarvan op die kultuurerfenis is nie. Indien u meer hieroor te wete wil kom hoor ek graag van u.

The earliest history of Pretoria again receives attention due to some interesting finds from the Pioneer Museum. I believe that our readers will find this very informative.

Ek vertrou dat hierdie uitgawe van Pretoriana met genot ervaar sal word. Ons lede word weer eens versoek om met artikels vorendag te kom. Op hierdie wyse sal ons almal kan deel in interessante aspekte van ons stad se verlede.

Unfortunately we still do not get any response from our English members to write articles in this language. I urge these members to write articles in English and hope that we will have a good response. We also do not really had a good response from any other members to submit articles. Apart from myself and other researchers (some of which are not even members of our society) whom I contact from time to time to write articles, I have at present no other material for the next issue. I therefore again plead with you to send in interesting information regarding the history of Pretoria. The articles does not have to be very long - a few pages will be acceptable.

DIE FORTE VAN PRETORIA

Anton C. van Vollenhoven

*Fort Klapperkop Erfenisterrein, Stadsraad van Pretoria, Posbus 1434, Pretoria, 0001
Afdeling Argeologie, Departement Antropologie en Argeologie, Universiteit van Pretoria,
Pretoria, 0002*

Inleiding

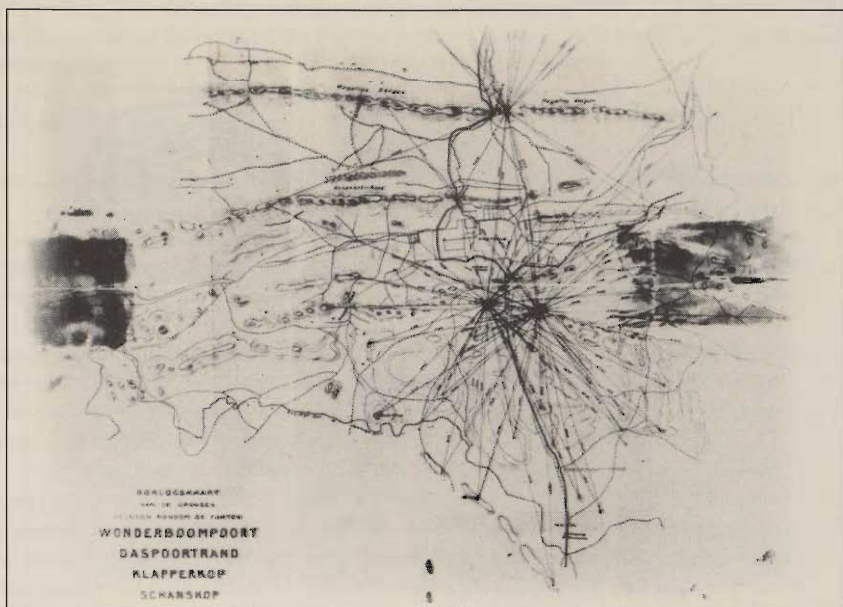
Kort voor die Anglo-Boereoorlog (1899 - 1902) het die regering van die Zuid-Afrikaanse Republiek (ZAR) besluit om Pretoria te fortifiseer ten einde dit te beveilig. 'n Verdedigingsplan is deur 'n voormalige Franse artillerie-offisier en militêre ingenieur, Leon Grunberg, opgestel. Hy het agt strategiese plekke om Pretoria geïdentifiseer en voorgestel dat gepantserde draaibare koepeltorings, wat van grofgeskut voorsien is, daar opgerig moet word. Die agt posisies, wat hy in gedagte gehad het, was Klapperkop, Schanskop, Kwaggaspoort, Daspoortrand (wes), Magaliesberg-wes (moontlik Hornsnek of by Hartebeesthoek), Wonderboompoort, Derdepoort en Strubenkop. Hierdeur sou Pretoria in 'n feitlik oninneembare vestingstad omskep word.

Omdat sy plan nie genoegsame skuiling en huisvesting aan 'n groot hoeveelheid manskappe kon verleen nie is dit verwerp en is die plan van twee Duitse ingenieurs, Otto Albert Adolph von Dewitz en Heinrich C. Werner, om forte te bou as alternatief aanvaar. Daar is besluit om op elkeen van die genoemde plekke 'n fort te bou en 'n boukommissie insake die forte, onder voorsitterskap van kommandant-generaal Piet Joubert, is op die been gebring om die werksaamhede te bestuur.

Vanweë 'n geldtekort is slegs vier forte voltooi en het die kommissie in 1899 ontbind. Die forte wat voltooi is, is die by Klapperkop, Schanskop, Daspoortrand en Wonderboompoort (figuur 1). 'n Fort is ook in Johannesburg en twee wapenmagasynes, die Centrale (Rooi-) en Groenmagasyn, in Pretoria gebou.

Fort Schanskop

Fort Schanskop is een van drie forte wat deur die Duitse firma Krupp opgerig is. Von Dewitz en Werner het hierdie drie forte ontwerp, wat gevolglik tot 'n groot mate in planvorm ooreenstem (figuur 2). Christiaan Kuntz, 'n Duitse argitek het aan die hoof van die bouwerk gestaan. Die bou-ondernemer was Celso Giri. Swart arbeiders het die bouwerk behartig, terwyl Nederlandse en Italiaanse deskundiges vir tegniese aspekte soos die elektrisiteitstelsel van die forte gebruik is.

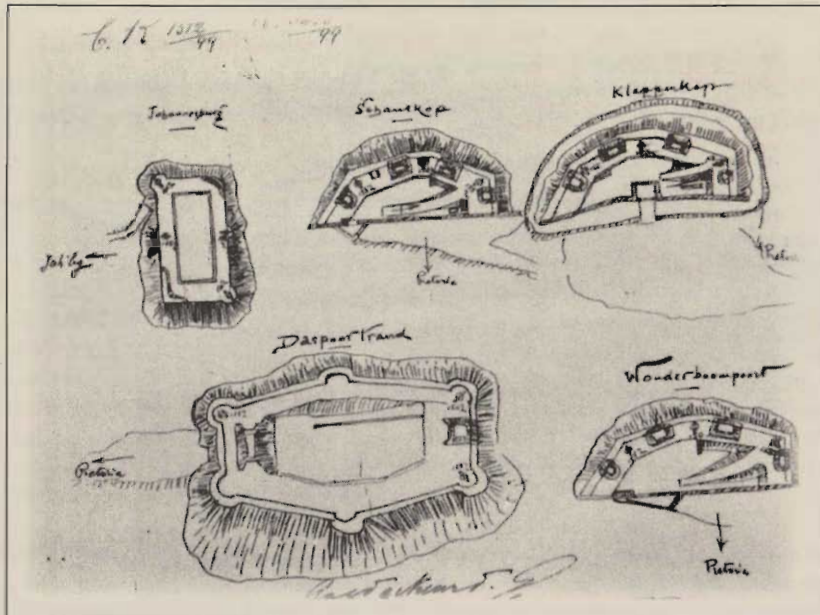

Figuur 1: Oorlogskaart van Pretoria waarop die vier forte aangedui is.

Die Duitse forte is van die vyfhoekige versterkingstipe, wat as gevolg van hulle baie vlakke goeie frontvuurmoontlikhede bied. Draaibare geskut op die walle daarvan sou aanvalle vanuit enige rigting kon afweer. In die mure is skietgate ingebou ten einde infanterieverdediging moontlik te maak indien die forte omsingel sou word. Loopgrawe en doringdraadversperrings is as verdere versterking rondom die forte opgerig. Die vertrekke van die forte is versterk deurdat dit met 'n grondwal bedek is. Hierdie vertrekke word kasematte genoem.

Fort Schanskop het £47 500 gekos om op te rig. Dit is op 6 April 1897 voltooi. Die ingang tot die fort bestaan uit 'n dubbele toegangspoort wat bykomende beveiliging verskaf. Die bevelvoerder van die fort was luitenant A. Carlblom.

Die fort was met elektriese beligting en soekligte toegerus. Die krag hiervoor is deur middel van 'n paraffienenjinn opgewek. Weerliggleiers is opgerig om te verhoed dat die krag uitgeslaan word. 'n Heliografiese en oorhoofse telegraafverbinding, sowel as 'n telefoon is geïnstalleer. Dit het 'n pompstasie in die Fonteinedal met Fort Klapperkop gedeel vanwaar water uit die Apiesrivier, na 'n reservoir onder die ammunitivevertrek, gepomp is.

Figuur 2. Hierdie sketse van die forte van Pretoria en die een in Johannesburg dui die verskille in planvorm tussen die forte aan.

Fort Wonderboompoort

Fort Wonderboompoort is ook deur die firma, Krupp gebou en is op 4 September 1897 voltooi. Die koste verbonde aan die oprigting daarvan was £49 000. Dit het dieselfde tipe ingangspoort as Fort Schanckop. Skanse is rondom die fort opgerig om met die verdediging daarvan behulpsaam te wees.

Aanvanklik het die Rijdende Artillerie in die forte diens gedoen. Later is 'n spesiale afdeling van die Staatsartillerie, die Corps Vesting Artillerie, van 100 man in die lewe geroep om die forte te beman. Hoewel die Duitse forte vir 'n garnisoen van 30 man gebou is, is die bemanning daarvan nooit volledig uitgevoer nie. Die bevelvoerder van Fort Wonderboompoort was luitenant J. Wolmarans.

Ook hierdie fort is van elektrisiteit voorsien wat deur 'n paraffienenjyn opgewek is en weerligafleiers is opgerig. 'n Ondergrondse telegraafverbinding is hier geïnstalleer. Die fort was

ook telefonies in verbinding met die kantoor van die kommandant-generaal. Water is vanuit die Apiesrivier in die poort na die fort toe gepomp, waar dit in 'n reservoir onder die ammunievtrek geberg is.

Fort Klapperkop

Fort Klapperkop is die derde fort wat deur die Duitse firma opgerig is. Dit het £50 000 gekos en is op 18 Januarie 1898 voltooi. Die bevelvoerder van die fort was adjutant A.S.D. Erasmus. Die fort word deur 'n grag omring en het 'n valbrug aan die voorkant daarvan. Die grag het nooit water gehou nie, aangesien die skalieklip waaruit dit gekap is te poreus is om water te hou. Nietemin vorm dit 'n bykomende verdedigingsmeganisme vir die fort.

Verskeie grofgeskut is as bewapening in die forte geplaas, maar nie een van die forte is ooit ten volle bewapen nie. Die bekende 155mm Creusotkanon (Long Tom) is spesifiek vir die forte aangekoop en hoewel elkeen van die forte in 'n stadium met 'n Long Tom bewapen was, is ook hierdie kanonne mettertyd onttrek.

Soos by die ander forte het 'n paraffienekrag by Fort Klapperkop opgewek en is weerligafleiers opgerig. Heliografiese en oorhoofse telegraafuusting is hier geïnstalleer. Die fort het ook oor 'n telefoon beskik. 'n Waterreservoir, wat water uit die Fonteinedal ontvang het, is onder die proviandvertrek gebou.

Fort Daspoortrand

Fort Daspoortrand is deur die firma Schneider & Kie, wat bande met die Franse firma Le Creusot gehad het, gebou. Die militêre ingenieurs Leon Grunberg en Sam Léon was verantwoordelik vir die ontwerp daarvan (figuur 3). Die fort is op 12 November 1898 teen 'n koste van £46 500 voltooi. Die ingenieur wat vir die bouwerk van die fort verantwoordelik was, was Edgar Cassen. Die name van sommige van die Franse en Italiaanse werktuigkundiges wat by die bou van Fort Daspoortrand betrokke was, is bekend, naamlik Carlo Prina, Petro Testan en Joseph Allias. Die bevelvoerder van die fort was luitenant F. Townsend.

Die fort is 'n seskantige verdedigingswerk met bastions. Waar die ander forte slegs een ammunievtrek en een manschappenvertrek het, het Fort Daspoortrand drie van elk. Die ammunievtrekke is boonop ondergronds met gange wat daarheen lei. Die ammunisie is deur middel van twee skagte na die bastions toe gehys. Fort Daspoortrand het 'n imposante ingangspoort, wat uit 'n lang gang met vyf boë bestaan. Dit het 'n dubbele stel staaldeure om die fort te beveilig en 'n wagkamer kom in die poort voor.

'n Oorhoofse sowel as 'n ondergrondse telegrafiese verbinding en 'n telefoon is hier geï-

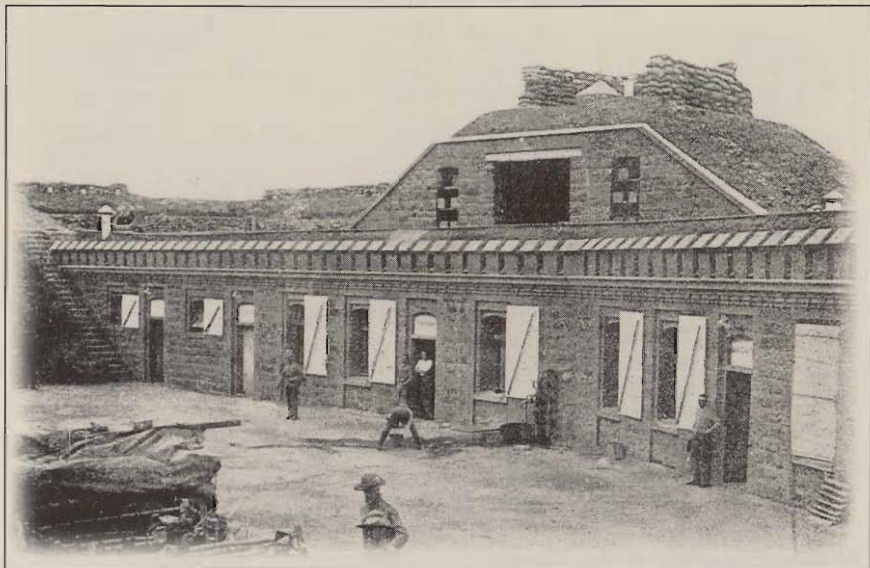
Figuur 3. Fort Daspoortrand tydens die aanbou daarvan.

stalleer. Twee dinamo's het elektriese beligting vir die fort verskaf en het ook die twee soekligte van krag voorsien. Weerligafleiers is ook aangebring. 'n Pompstasie en pomphuis met stoomaandrywing is gebruik om water, waarskynlik vanaf Skinnerspruit suid van die fort, daarna op te pomp. 'n Waterreservoir is onder die kanonpriet gebou.

Rol van die forte tydens die oorlog

Die ontwapening van die forte het begin nog voordat dit volledig beman en bewapen kon word. Fort Klapperkop is op 3 Junie met liddiet bestook. Op 4 Junie 1900 het gevegte rondom Pretoria uitgebreek. Die Britte was, vanweë spioenasiebedrywighede voor die oorlog, van die forte bewus. Kanonskote is op Fort Klapperkop en Fort Schanskop afgevuur en die staaldeure van laasgenoemde fort is getref. Omdat die forte ontwapen was, is die vuur nie beantwoord nie. Op 5 Junie het die onvoorwaardelike oorgawe van Pretoria gevolg en het die Britse magte, onder bevel van lord F.S. Roberts, die hoofstad ingeneem.

Die forte is deur Britse soldate ingeneem. Fort Daspoortrand is om 10:00 op 5 Junie deur die

Figuur 4. Fort Klapperkop tydens die Britse besetting daarvan.

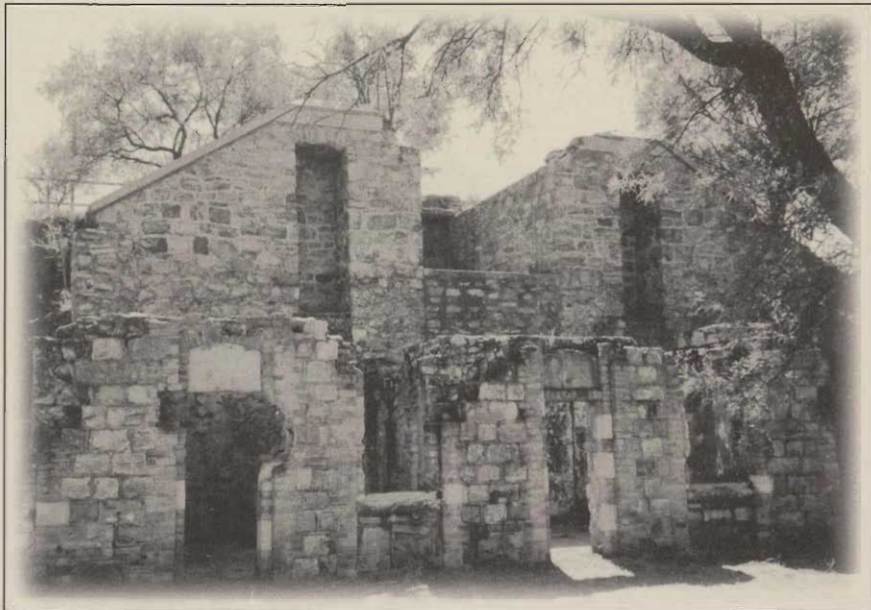
11de Kavalleriebrigade beset. Die bevelvoerder van die fort was kaptein H.W. Margesson. Twee kompanie infanterie het Fort Wonderboompoort op 7 Junie beset. Die bevelvoerder van die fort was kaptein C. Blackburn. Infanterie- en artilleriesoldate het Fort Schanskop beset. Ongelukkig is inligting oor die besetting van Fort Klapperkop nie beskikbaar nie (figuur 4).

Die water- en elektrisiteitstelsels en die telefone van die forte is, waar nodig, herstel. Die forte is ook bewapen. As verder versterking is sand- en graansakke, sowel as sinkborswerings met skietgate daarin op die walle van die forte aangebring.

Ten einde die hoofstad verder te beveilig het die Britte 'n netwerk van blokhuse rondom Pretoria opgerig en die forte hierby ingeskakel. Die Boere het egter nie probeer om die hoofstad weer in te neem nie, sodat die forte geen verdere aksie tydens die oorlog beleef het nie.

Slotbeskouing: die forte vandag

Vandag is twee van die forte, naamlik Fort Wonderboompoort en Fort Daspoortrand, ruïnes

Figuur 5. Die rûine van Fort Wonderboompoort.

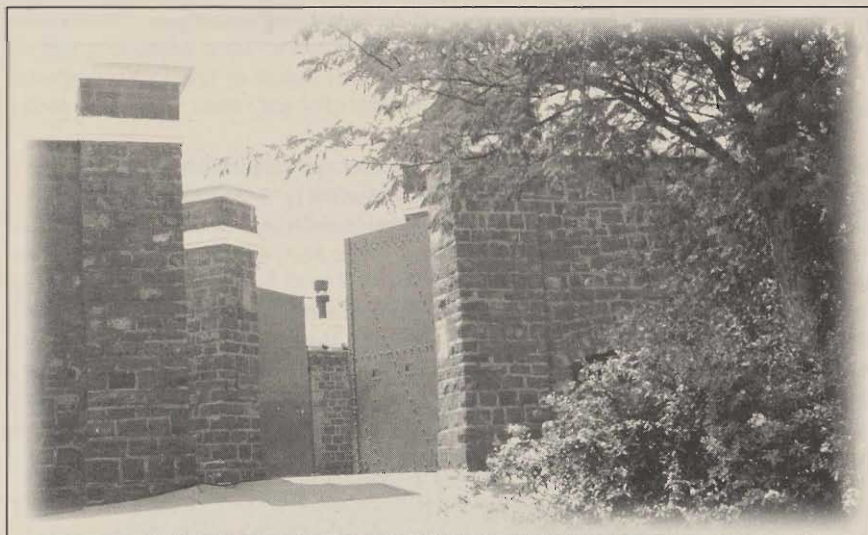
(figuur 5). Fort Wonderboompoort is in 1987 tot 'n nasionale gedenkwaardigheid verklaar en word as deel van die Wonderboom natuurreservaat deur die Stadsraad van Pretoria bestuur. Dit word ook deur die Stadsraad se Afdeling Museums benut en netjies gehou. Fort Daspoortrand lê net buite die munisipale grense van die Stadsraad, op provinsiale grond. Hierdie unieke meesterwerk word nie behoorlik bestuur nie en word gevolglik dikwels deur vandale beskadig (figuur 6).

Fort Schanskop en Fort Klapperkop is in 1938 tot nasionale gedenkwaardighede verklaar. Fort Schanskop is in 1978 deur die Suid-Afrikaanse Weermag gerestoureer en as 'n museum ingerig (figuur 7). Ongelukkig is hierdie restourasie nie histories korrek gedoen nie en is daar moontlik meer kwaad as goed gedoen. Tans staan die fort onder die bestuur van die Beheerraad van die Voortrekkermonument, maar is dit ontruim.

Fort Klapperkop is in 1966 deur die Suid-Afrikaanse Weermag gerestoureer en as museum ingerig. Dieselfde probleem as ten opsigte van Fort Schanskop geld hier. Die fort word nou deur die Stadsraad van Pretoria bestuur en word tans histories korrek gerestoureer en as museum ingerig (figuur 8).

Figuur 6. Die imposante ingangspoort van Fort Daspoortrand.

Figuur 7. Fort Schanskop vandag.

Figuur 8. Restourasiewerk aan die gang by Fort Klapperkop.

Bronne

- Van Vollenhoven, A.C. 1990. Fort Daspoortrand as deel van die fortifikasieplan van Pretoria. *Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Kultuurgeskiedenis* 4(1): 8- 23.
- Van Vollenhoven, A.C. 1992. *'n Histories-argeologiese ondersoek na die militêre fortifikasies van Pretoria (1880-1902)*. (Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, Universiteit van Pretoria).
- Van Vollenhoven, A.C. 1994. 'n Oorsig van die militêre fortifikasies van Pretoria (1880-1902). *Navorsing deur die Nasionale Kultuurhistoriese Museum* 3: 43-99.
- Van Vollenhoven, A.C. 1995. *Die militêre fortifikasies van Pretoria 1880-1902. 'n Studie in die historiese argeologie*. Pretoria: Heinekor.
- Van Vollenhoven, A.C. 1999. (Translated by A. Bailey, 1998). *The military fortifications of Pretoria 1880-1902. A study in historical archaeology*. Pretoria: Technikon Pretoria.

**DIE BETROKKENHEID VAN MUSEUMS BY KULTUURHULPBRONBESTUUR
(KHB) MET SPESIFIEKE VERWYSING NA DIE NASIONALE
KULTUURHISTORIESE MUSEUM, PRETORIA**

Anton C. van Vollenhoven

*Fort Klapperkop Erfenisterrein, Stadsraad van Pretoria,
Posbus 1454, Pretoria, 0001. Afdeling Argeologie, Departement Antropologie
en Argeologie, Universiteit van Pretoria, Pretoria, 0002.*

Inleiding

Die doel van hierdie artikel is om na verskeie gevallestudies te kyk, waardeur die betrokkenheid van 'n verskeidenheid instansies by KHB sal blyk. Dit sal ook bydra tot die vorming van 'n begrip oor KHB in die praktyk.

Die redes vir die gebruik van 'n relatief groot hoeveelheid gevallestudies, is eerstens omdat dit bydra tot die verkryging van 'n wyer begrip van die omvang en problematiek van KHB in die praktyk. Tweedens kan die betrokkenheid van verskeie rolspelers net uitgewys word deur genoegsame voorbeelde van KHB aan te haal. Laastens word dit gedoen ten einde 'n aanduiding van die frekwensie van museums se betrokkenheid by KHB te verkry.

Alvorens daar na die spesifieke gevallestudies gekyk kan word, moet die nodige terminologie eers gedefinieer word. 'n Kultuurhulpbron word beskou as alle unieke en nie-hernubare ontasbare (geestelike) en fisiese (materiele) verskynsels wat met menslike (kultuur-) aktiwiteite geassosieer word (Van Vollenhoven 1998: 9)

Kultuurhulpbronbestuur (KHB) verwys na die aanwending van bestuurstegnieke om kultuurhulpbronne te bewaar en te ontwikkel sodat dit as kultuurerfenis met langtermynwaarde en tot voordeel van die algemene publiek kan dien (Van Vollenhoven 1998: 11).

Aangesien daar ook na die 3 fases in 'n KHB-onderzoek verwys sal word, is dit nodig dat dit ook kortliks verduidelik sal word. 'n Fase 1 of aan vangsonderzoek behels die bepaling van 'n oorsig van kultuurhulpbronne in 'n gebied. 'n Fase 2 of impakstudie sluit 'n detailonderzoek en dokumentering van kultuurhulpbronne in. Die derde fase of bestuursplan het te doen met die maak van voorstelle t.o.v. die beskerming, bewaring, interpretering en benutting van die kultuurhulpbronne (Van Vollenhoven 1998: 49-54).

Gevallestudies

Shell Ultra City, Pietersburg

Hierdie projek toon die betrokkenheid van 'n privaatinstansie, sowel as van 'n museum. Die ontwikkelaar, 'n ingenieursfirma, het die Nasionale Kultuurhistoriese Museum genader om Ystertydperkterreine op die eiendom, wat as Ultra City ontwikkel moes word, te evalueer.

Naby aan die terrein is potskerwe op 'n vullishoop gevind, wat daartoe aanleiding gegee het dat 'n fase 2 ondersoek uitgevoer moes word. By nadere ondersoek het dit geblyk dat daar hutoorblyfsels rondom die vullishoop voorkom. Toetsopgrawings is gedoen, waaruit afgelei is dat die terrein relatief onlangs bewoon is.

Omdat die afsetting vlak was en die terrein slegs vir 'n kort periode bewoon is, is die terrein as van minderwaardige argeologiese belang geëvalueer. 'n Terreinplan is geteken en artefakte vir museumkundige doeleindes ingesamel. Daar is aanbeveel dat die ontwikkeling kon voortgaan (Deacon 1992:5).

Die Seestraat-projek, Kaapstad

Hierdie is ook 'n geval van die betrokkenheid van 'n privaaton ontwikkelaar by KHB, naamlik Ou Mutual. Die studie is deur die Universiteit van Kaapstad se Argeologiese Kontrakkantoor uitgevoer. Lank voordat die ontwikkeling plaasgevind het, is die navorsing gedoen, sodat die uitkoms daarvan tydens die beplanning vir die ontwikkeling in ag geneem kon word. Dit was 'n fase 2 ondersoek.

Historiese navorsing is oor die terrein gedoen en het daarop gedui dat die area vir laekoste-behuising vir voormalige slawe gedien het. In 1839 is dit deur vissermanne, koetsiers en wasvroue bewoon. Omdat daar min inligting oor die lewenswyse van hierdie persone bekend is, is argeologiese opgrawings onderneem. 'n Groot verskeidenheid artefakte, waaronder porseleinskerwe, dierebene, knope, gedeeltes van kleipype en juweliersware en 'n VOC-muntstuk, gedateer op 1780, is gevind. Hierdie inligting is saam met inligting afkomstig van ander soortgelyke terreine gebruik om die legkaart van die historiese argeologie van Kaapstad aan te vul.

Op grond van hierdie ondersoek het die Raad vir Nasionale Gedenkwaardighede en die Stadsraad van Kaapstad goedkeuring verleen dat die ontwikkeling op die terrein kon voortgaan (Deacon 1992:6).

'n Opname van kultuurhulpbronne in die munisipale gebied van Pretoria

Uit die titel is dit duidelik dat hierdie projek deur 'n munisipale owerheid versoek is. Die werk is deur die Nasionale Kultuurhistoriese Museum uitgevoer en was 'n fase 1 ondersoek. Die doel van die ondersoek was tweeledig, naamlik:

- die identifisering, evaluering en publisering van lyste van bewarenswaardige geboue en plekke in die middestad;
- die identifisering en kartering van sensitiewe kultuurhulpbronne in die totale munisipale gebied.

Hierdie inligting is ook tydens konferensies en werksinkels bespreek, ten einde die gemeenskap en ontwikkelaars hieroor in te lig (Naudé 1993:16).

'n Verskeidenheid rolspelers is geïdentifiseer en versoek om dit wat deur hulle as kultuurhulpbronne gereken word, te karteer. Hierdie rolspelers het bestaan uit sowat 200 individue en organisasies, wat op een of ander wyse 'n belang by Pretoria het (Naudé 1993:19).

Inligting wat uit die projek verkry is, is in die volgende kategorieë verdeel:

- geologiese belang;
- riviere, spruite en groen gebiede;
- sensitiewe voëlhabitate;
- sensitiewe planthabitate;
- argeologiese terreine;
- ontspanningsplekke;
- militêr-historiese terreine;
- nasionale monumente;
- begraafplase en grafte.

Hierdie inligting het die basis gelê vir die kartering van kultuurhulpbronne in Pretoria en vir die beskikbaarstelling daarvan vir ontwikkeling in die toekoms. Daar is ook voorgestel dat die projek later in meer detail opgevolg moet word (Naudé 1993:20-21).

Kartering van mensgemaakte elemente in enkele gebiede van die PWV-streek

Hierdie was 'n fase 1 ondersoek, uitgevoer deur die Nasionale Kultuurhistoriese Museum in 1991. Die opdraggewer was die Departement van Omgewingsake. Hierdie gevallestudie toon dus die betrokkenheid van die staat by KHB. Die studie is uitgevoer ten einde 'n idee van die omvang van kultuurhulpbronne in vyf geïdentifiseerde gebiede te verkry.

Die studie het begin met 'n voorondersoek en terreinbeskrywing. Eersgenoemde het 'n argi-

vale- en literatuurondersoek, lugfoto's en topokadastrale bronne benut. Die veldopname is hoofsaaklik deur middel van 'n lugsoektog met 'n ligte vliegtuig onderneem, omdat die area wat ondersoek is 'n oppervlakte van ongeveer 127 000 hektaar beslaan het. In hierdie geval het dit 'n uiters effektiewe en kostebesparende metode gebllyk te wees.

Die ondersoekgebied het vyf kleiner areas ingesluit. Van elkeen hiervan is nege kaarte opgestel, wat die volgende ingesluit het:

- topografie en studiegebied;
- dreinerings, vore en kanale;
- nedersettings en geboue;
- argeologiese terreine;
- mynbou, nywerhede en rioolplase;
- plaasgrense en grondverdelings;
- paaie;
- treinspore en kraglyne;
- grondgebruike en aanplantings.

Geen evaluering en aanbeveling is gemaak nie, omdat dit nie deel van die opdrag uitgemaak het nie. Die resultaat sou wel dien om ontwikkelaars sensitief te maak ten opsigte van kultuurhulpbronne in die gebied (Naudé & Van Vollenhoven 1992:1-3).

Rotskuns by Warrenton

Die opdraggewer was in hierdie geval die staat en by name die Departement Waterwese. Na aanleiding van die televisieprogram 50/50, waarin die belang van rotskuns bespreek is, het die Departement die Rotskuns navorsingseenheid van die Universiteit van die Witwatersrand genader om rotsgravures naby Warrenton te ondersoek. Die gravures sou vernietig word deur die aanlê van 'n kanaal in die omgewing.

Die posisie van tien rotsgravures is gekarteer en daar is aanbeveel dat dit verwyder word en in die McGregor Museum in Kimberley bewaar word. Hierdie was 'n moeilike taak, maar is suksesvol uitgevoer.

Omdat die argeoloë nie vroegtydig ingeroep is nie, was dit nie moontlik om die kanaal te skuif nie. Deur hierdie optrede is die konteks van die voorwerpe en gevolglik 'n groot deel van die betekenis daarvan verloor. Hierdie reddingsoperasie kan as 'n fase 2 ondersoek beskou word (Deacon 1992:4).

Die Inanda dam

Hierdie projek is weer eens 'n voorbeeld van die betrokkenheid van die staat by KHB. In hierdie geval is dit die Departement Waterwese wat tydens die beplanning van die Inanda dam naby Kwa-Mashu, die Departement Argeologie van die Natal Museum in Pietermaritzburg gekontak het om raad te gee met die aantal argeologiese terreine wat op hierdie wyse oorstroom en dus vernietig sou word.

'n Fase 1 ondersoek is uitgevoer, waardeur 'n groot aantal belangrike terreine opgespoor is. Van spesifieke belang was die oorblyfsels van Vroeë Ystertydperkbevolking wat op tussen 300 en 900 n.C. gedateer word. Daar is aanbeveel dat 'n fase 2 reddingsprogram geloods word voordat die dam voltooi kon word. Hiervoor het die Departement Waterwese befonding voorsien en is van die terreine opgegrawe.

Vandag is hierdie terreine onder water, maar die inligting wat uit die projek verkry is, het 'n belangrike bydrae tot kennis in verband met die lewenswyse van hierdie vroeë landbouers gelewer. Deur middel van hierdie projek is 'n belangrike deel van die geskiedenis van Suid-Afrika gedokumenteer om vir die nageslag behoue te bly (Deacon 1992:7-8).

Die Canis projek

Hierdie projek is deur die Departement Omgewingsake gefinansier en is gevolglik 'n verdere voorbeeld van die betrokkenheid van die staat by KHB. Die studie is deur die Nasionale Kultuurhistoriese Museum uitgevoer.

Die projek het sewe doelwitte gehad, naamlik:

- om 'n opname van bestaande lysste van kultuurhulpbronne in natuurbewarings- en bosbougebiede regoor Suid-Afrika en op Suid-Afrikaanse eilande te maak;
- om kultuurhulpbronne in die genoemde gebiede te evalueer;
- om die bewaring en benutting van die geïdentifiseerde kultuurhulpbronne te beplan;
- om beplanningsvoorstelle ten opsigte van die bewaring van kultuurhulpbronne te implimenteer;
- om beplanningsvoorstelle ten opsigte van die benutting van kultuurhulpbronne te implimenteer;
- om kultuurhulpbronne en die toepassing van KHB te bemark;
- om alle vorme van gemeenskapsbetrokkenheid en deelname ten opsigte van alle aktiwiteite met betrekking tot KHB te fasiliteer.

Hieruit is dit duidelik dat die projek 'n fase 1 en fase 3 ondersoek behels het. Die ondersoek het nie net waardevolle inligting oor die kultuurhulpbronne van tot dusver onontginde

gebiede opgelewer nie, maar het ook 'n groot rol in die opvoeding van die personeel van die betrokke instansies, sowel as lede van die publiek ten opsigte van KHB gelewer (De Jong 1994:50-58).

Opgraving van 'n watervoor in Kerkstraat, Pretoria

Hierdie was 'n fase 2 ondersoek wat in opdrag van die Stadsraad van Pretoria deur die Nasionale Kultuurhistoriese Museum uitgevoer is. Ons het gevolglik hier te make met die betrokkenheid van 'n munisipale owerheid by KHB.

Tydens die omskepping van Kerkstraat, Pretoria, in 'n wandellaan, is 'n ou watervoor deur die grondverskuiwingsmasjinerie blootgelê. Die Museum is genader om die vonds te ondersoek, waarop reddingsopgrawings op die terrein uitgevoer is.

Die gebruiklike argeologiese metodiek is hiervoor aangewend, terwyl argivale navorsing onderneem is ten einde meer oor die struktuur vas te stel. 'n Analise is van artefakte wat blootgelê is gemaak, om vas te stel watter inligting dit oor die verskynsel bevat. Die ondersoek was sterk in die openbare oog, omdat dit in een van die besigste strate van Pretoria plaasgevind het. Dit het aan die navorsers die geleentheid gebied om die publiek oor KHB in te lig, deurdat vrae van nuuskierige verbygangers beantwoord is.

Aanbevelings wat gemaak is, het die bewaring en benutting van die struktuur aangespreek. Hierdie was dus ook 'n fase 3 ondersoek. Die gedeeltes wat nie vir 'n opvoedkundige doel benut sou word nie, moes weer toegegooi word en onder die wandellaan se plaveisel verseël word. Sodoende bly dit behoue vir toekomstige navorsing. 'n Gedeelte van die voor is met 'n deursigtige koepel bedek en vorm vandag 'n "terreilmuseum in die klein" vir die wandelganger.

Hierdie projek het 'n wye omvang gehad as daar na al die betrokke rolspelers gekyk word. Eerstens was daar die opdraggewer, naamlik die Stadsraad van Pretoria. Hiermee saam was daar die ingenieursfima wat namens die Stadsraad die werk uitgevoer het. Derdens was daar die Nasionale Kultuurhistoriese Museum wat die argeologiese navorsing oor die terrein moes doen. Hierby is die Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing (RGN) gekontrakteer om die historiese navorsing oor die terrein te doen. Die Raad vir Nasionale Gedenkwaardighede (RNG) is om advies genader ten opsigte van die wetsaspekte en aanbevelings vir die projek.

Laastens was en is die gemeenskap hierby betrokke, omdat die terrein in die openbare oog is en opvoedkundige doeleindes tydens die projek bereik is, wat deur die *in situ* uitstalling van 'n gedeelte van die watervoor, voortgesit word (Van Schalkwyk e.a. 1994a:1-4; Van Schalkwyk e.a. 1995a:78-82; Van Vollenhoven 1996:721-722).

'n Argeologiese ondersoek van die bouvalle bekend as die Lukas Bronkhorsthuis in die Fonteinedal, Pretoria

Ook in hierdie geval was die opdraggewer die Stadsraad van Pretoria. Die projek is deur die Nasionale Kultuurhistoriese Museum uitgevoer. Dit was 'n fase 2 ondersoek en het die gedeeltelike opgrawing van die ruïne van 'n huis, wat as die oudste struktuur van westerse oorsprong in die Pretoria omgewing beskou word, behels.

Die opgrawings is deur 'n argivale en literatuurondersoek voorafgegaan. Artefakte wat blootgelê is, is ondersoek ten einde dit te verklaar en te dateer. Aanbevelings wat gemaak is, die fase 3 ondersoek, het die bewaring en interpretasie van die terrein aangespreek.

Ten einde die struktuur te beskerm, is daar aanbeveel dat dit toegegooi en met gras beplant word. Sodoende bly dit behoue vir latere navorsing. Die aanbring van inligtingsborde waarop die geskiedenis van die terrein vertel word en 'n uitstalling van artefakte uit die opgrawings op die terrein is ook aanbeveel (Van Schalkwyk e.a. 1992:2-18; Van Vollenhoven 1993a:31-52; Van Vollenhoven 1996:720-721).

Argeologiese ondersoek na die historiese tuinpaadjies by die Melrosehuis-museum, Pretoria Hierdie was 'n fase 2 en fase 3 ondersoek en is in opdrag van die Stadsraad van Pretoria uitgevoer. Die Departement Antropologie en Argeologie van die Universiteit van Pretoria het die werk uitgevoer.

Die historiese navorsing in verband met die terrein is deur die kurator van die Melrosehuis-museum gedoen. Hierna het studente in argeologie, op grond van die historiese inligting, onder leiding van 'n dosent die argeologiese opgrawings uitgevoer. Museumbesoekers wat die projek met belangstelling aanskou het, is breedvoerig daarvoor ingelig, sodat die projek ook 'n opvoedkundige rol vervul het.

Daar is aanbeveel dat die grondvlak in die tuin verlaag word na die oorspronklike toe en dat die tuinpaadjies gerekonstrueer word. 'n Uitstalling van artefakte vanaf die terrein is ook aanbeveel (Van Vollenhoven 1994a:1-24; Van Vollenhoven 1996:722).

'n Argeologiese ondersoek van sekere aspekte van die tuin van Melrose-huis, Pretoria

Hierdie was 'n fase 2 ondersoek, uitgevoer deur die Nasionale Kultuurhistoriese Museum in opdrag van die Stadsraad van Pretoria. Die doel van die argeologiese opgrawings was om die Victoriaanse roostuin by die Melrosehuis te identifiseer en te lokaliseer.

Hoewel geen argeologiese aanduiding hiervan verkry is nie, is vullishope blootgelê. Die kul-

turele materiaal wat hieruit verkry is, is aangewend om 'n idee van die sosiale lewe van die inwoners van Melrosehuis te rekonstrueer (Van Schalkwyk e.a. 1994b:1-29; Van Schalkwyk e.a. 1995b:81-100).

Die posboom museumkompleks, Mosselbaai

Hierdie was 'n fase 2 ondersoek wat gedurende 1986 en 1987 uitgevoer is. Dit is in opdrag van die Departement Binnelandse Sake, die Administrateur van die destydse Kaapprovinsie en die Mosselbaai Museum uitgevoer. Die Universiteit van Stellenbosch se Departement Argeologie het die studie uitgevoer.

Die doel van die ondersoek was om die ontwikkeling van die posboom-museumkompleks te monitor, sodat geen argeologiese materiaal onnodig vernietig sou word nie en om aanvaarde argeologiese metodes te benut om sodanige vondste te bewaar. Die historiese agtergrond van die gebied is eerstens nagevors. Hierna is grootskaalse opgrawings op die terrein uitgevoer. Ten einde die betekenis daarvan vas te stel, is 'n analise van kulturele materiaal wat gevind is, gemaak.

Aanbevelings wat gemaak is, het die belang van sekere oorblyfsels aangespreek en het aangedui hoe dit binne die ontwikkeling van die gebied ingeskakel kan word. Dit het onder andere die restourasie, uitstalling en rehabilitasie van historiese strukture behels. In diepte historiese navorsing na sekere aspekte van die terrein is ook aanbeveel (Schoeman 1987:9-105).

Omdat die aanbevelings nie tot 'n bestuursplan gelei het nie, kan die projek nie ook as 'n fase 3 ondersoek gesien word nie. Sodanige plan is wel later opgestel.

'n Opname van kultuurhulpbronne in die Akasia munisipale gebied

In opdrag van die Stadsraad van Akasia, noord van Pretoria, is 'n fase 1 ondersoek na kultuurhulpbronne deur die Nasionale Kultuurhistoriese Museum uitgevoer. 'n Interdisiplinêre navorsingspan het die werk uitgevoer. Die doel van die ondersoek was die vind en evaluering van kultuurhulpbronne.

'n Voorondersoek is geloods ten einde die geskiedenis van die gebied te bepaal. Hiervoor is daar van argivale bronne, 'n literatuurondersoek, lugfoto's, topokadastrale kaart en die Argeologie Datarekkordhoudingstelsel (ADRC) gebruik gemaak. Laasgenoemde is 'n rekenaardata-basis van argeologiese terreine.

Dit is deur 'n veldopname te voet en per motor opgevolg. Argeoloë het die onbeboude gedeeltes van die ondersoekgebied bestudeer, terwyl kultuurhistorici op die beboude areas

gekonsentreer het.

Aanbevelings wat gemaak is, het breë riglyne ten opsigte van die bewaring van terreine en geboue in samehang met toekomstige ontwikkeling en stedelike uitbreiding van die gebied behels (Van Schalkwyk e.a. 1994c:1-22).

Matla kragstasie, Evander

Die opdraggewer was in hierdie geval die privaatgrondeienaar, Eskom. 'n Privaatkonsultant het die fase 1 ondersoek onderneem. Die ondersoek het ten doel gehad om kultuurhulpbronne te identifiseer en te evalueer, sodat dit in die rehabilitasieprogram van die kragstasie ingesluit kon word.

Slegs enkele historiese strukture en grafte is gevind. Aanbevelings wat gemaak is, het die wyse waarop hierdie kultuurhulpbronne in die rehabilitasieprogram van die kragstasie ingeskakel kan word, aangespreek. Omdat grafte 'n netelige saak is, is daar spesifiek ten opsigte van die wetgewing in hierdie verband gefokus (Van Vollenhoven 1992a:1-8).

Argeologiese terreine in 'n gegewe area noord van Pretoria

Hierdie was 'n fase 1 ondersoek, uitgevoer in opdrag van 'n privaaton ontwikkelaar. Die Nasionale Kultuurhistoriese Museum het die ondersoek onderneem. Dit was nie 'n ideale fase 1 ondersoek nie omdat geen veldwerk gedoen is nie. Dit staan as 'n lessenaarstudie ("desk top study") bekend.

Die opdraggewer het bloot die grense van die gebied waarin belanggestel word aangedui. Deur gebruik te maak van gepubliseerde inligting, ongepubliseerde verslae en die ADRC, is kaarte waarop kultuurhulpbronne aangedui is saamgestel.

Die opdraggewer het nie in 'n fisiese ondersoek van die gebied belanggestel nie. Nietemin het die projek die waarde van die ADRC as databasis vir KHB geïllustreer (Van Vollenhoven 1994b:1-4).

Kromdraai oopgroefmyn, Witbank

Hierdie was 'n fase 1 ondersoek, aangevra deur 'n privaaton ontwikkelaar. Die werk is deur 'n privaatkonsultant uitgevoer. Die doel met die ondersoek was die opsporing en evaluering van kultuurhulpbronne op die myngrond.

Enkele Middel Steentydperkwerktuie, grafte en 'n Victoriaanse huis (die voormalige woning

van die algemene bestuurder van die myn) is gevind. Omdat die klipwerktuie as geïsoleerde vondste beskou is, is daar aanbeveel dat mynbou-aktiwiteite daar kon voortgaan. Die nodige wetlike vereistes rondom die opgrawe van grafte is beklemtoon, daar dit geskuif sou moes word om mynbou-aktiwiteite te laat voortgaan. Daar is aanbeveel dat die huis gerestoureer en as iets soos 'n klub herbenut word (Van Vollenhoven 1992b:1-8).

Thulamela, Nasionale Krugerwildtuin

In hierdie geval was die opdraggewer die Nasionale Parkeraad, maar die befondsing vir die projek het van die privaatsektor gekom. 'n Privaatkonsultant het die werk, wat uit 'n fase 2 en fase 3 ondersoek bestaan het, uitgevoer, maar is deur die Nasionale Kultuurhistoriese Museum bygestaan. Die doel van die ondersoek was om inligting in te samel sodat 'n terreinmuseum daargestel kon word.

Die fase 2 ondersoek het die argeologiese opgrawing van gedeeltes van die terrein behels, terwyl die fase 3 ondersoek die herbou van sommige strukture en die daarstelling van 'n terreinmuseum behels het (Miller 1996:837-838). Die projek dien as uitstekende voorbeeld van die samewerking tussen die staat en die privaatsektor ten einde die kultuurerfenis van Suid-Afrika te bewaar.

PWV 7 roete (Pretoria-Witwatersrand-Vereeniging)

Hierdie projek is deur 'n privaatkonsultant uitgevoer in opdrag van 'n privaatontwikkelaar. Die roete van die voorgestelde PWV 7 hoofweg moes vir moontlike kultuurhulpbronne nagegaan word en aanbevelings moes in verband daarmee gedoen word. Dit was gevolglik 'n fase 1 ondersoek.

Slegs een kultuurhulpbron is gevind, naamlik 'n Laat Ystertydperk klipboukompleks. Die terrein is van groot omvang en bevat belangrike kenmerke ten opsigte van Laat Ystertydperk-bewoning. Daar is aanbeveel dat die terrein bewaar word en dat die PWV 7 roete gewysig word (Van Vollenhoven 1992c:1-11).

Rooiberg tinmyn, Warmbad distrik

Hierdie ondersoek is deur 'n privaatmaatskappy aangevra en is deur die Nasionale Kultuurhistoriese Museum gedoen. Dit was 'n fase 3 ondersoek, aangesien 'n bestuursplan vir reeds-geïdentifiseerde kultuurhulpbronne daargestel moes word.

Die myn is gesluit en 'n rehabilitasieplan moes vir die gebied uitgewerk word. Die Museum se betrokkenheid het spesifiek die kultuurhulpbronne, naamlik die ou myn en kragstasie,

aangespreek. Daar is aanbeveel dat die terrein *in situ* gelaat word, sodat dit vir toekomstige navorsing of toerisme-ontwikkeling benut kan word (Van Vollenhoven & Van den Bos 1995:1-4).

PWV 17 roete

Ook in hierdie geval het 'n privaatonwikkelaar die studie op 'n gedeelte van die PWV 17 roete aangevra. Dit is 'n fase 1 ondersoek, uitgevoer deur 'n privaatkonsultant, met die doel om kultuurhulpbronne te identifiseer en te evalueer.

Twee Laat Ystertydperkterreine en Boereskanse uit die Tweede Anglo-Boereoorlog is opgespoor. Slegs die een Ystertydperkterrein het gevaar gestaan om deur die bou van die roete vernietig te word. Omdat die terrein nie as van groot belang beskou word nie, is daar aanbeveel dat toetsopgrawings gedoen word en die terrein gekarteer word, sodat die ontwikkeling kan voortgaan (Pistorius 1990:1-8).

Kleinkopje oopgroefmyn, Witbank

Hierdie was 'n fase 1 ondersoek, uitgevoer deur 'n privaatkonsultant in opdrag van 'n privaagmaatskappy. Die doel daarvan was om kultuurhulpbronne binne gebiede, wat vir mynboudoeleindes gereserveer is, te identifiseer en te evalueer. Grafte, plaashuise en 'n klipkraal is gevind.

Breedvoerige aanbevelings ten opsigte van die grafte is gemaak, omdat daar verskillende wetgewing is wat daarmee verband hou. Die ander kultuurhulpbronne is nie as belangrik genoeg geag om te bewaar nie en daar is aanbeveel dat die mynbou-aktiwiteite kan voortgaan nadat die kultuurhulpbronne gedokumenteer is (Van Vollenhoven 1993b:1-8).

'n Argeologiese en historiese ondersoek van gedeeltes van die plase Zoutpan 104 JR en Uitspan 98 JR, Soshanguve

Hierdie was 'n fase 1 ondersoek, uitgevoer deur navorsers van die Nasionale Kultuurhistoriese Museum op die terrein van een van sy satellietmuseums, pas nadat die grond in die Museum se besit gekom het. Die plase staan as die Tswaing Krater Museum bekend. Die Museum het dus in hierdie geval as opdraggewer sowel as ondersoeker opgetree.

Die doel van die ondersoek was om kultuurhulpbronne te identifiseer en te evalueer, sodat dit in die museum se beplanning vir die ontwikkeling van die terrein ingesluit kon word. Die ondersoek het 'n voorondersoek ingesluit, wat uit die bestudering van lugfoto's, topografiese kaarte en verbandhoudende literatuur bestaan het. Dit is met 'n grondsoektog, wat te voet uit-

gevoer is, opgevolg. 'n Satellietnavigasie-instrument, die GPS (Global Positioning System) is gebruik om kultuurhulpbronne te dokumenteer en op topografiese kaarte aan te dui.

Aanbevelings wat gemaak is, het die argeologiese opgrawing (fase 2 ondersoek) van 'n Ystertydperkterrein ingesluit, sowel as die doen van 'n argivale ondersoek na die soutmynbedryf op die terrein (Van Vollenhoven e.a. 1993:1-58).

Nasionale parke

Die Nasionale Parkeraad was in hierdie geval die opdraggewer, terwyl die Universiteit van Pretoria se Departement Antropologie en Argeologie die studie uitgevoer het. Drie nasionale parke is ter sprake, naamlik die Vhembe Natuureservaat, die Nasionale Krugerwildtuin en die Vaalbos Nasionale Park.

By Vhembe is 'n fase 2 studie uitgevoer met die intensiewe opgrawing van bekende Ystertydperkterreine soos Mapungube en K2. 'n Fase 1 studie is ook uitgevoer ten einde ander kultuurhulpbronne soos rotskunsterreine te dokumenteer. Die versameling artefakte afkomstig van hierdie terrein, wat onder andere die Mapungubwe goue voorwerpe insluit, word tans in detail gedokumenteer. Die goue voorwerpe is ook as 'n kultuurskat verklaar. 'n Fase 3 studie word tans in die Vhembe Natuureservaat gedoen.

In die Nasionale Krugerwildtuin is 'n fase 1 studie gedoen ten einde kultuurhulpbronne op te spoor en te evalueer. Sommige argeologiese terreine wat uit die Ystertydperk en die Historiese tydperk dateer, is opgegrawe. Dit is 'n fase 2 studie. 'n Inligtingsformaat rekordhoudingstelsel is hiervolgens vir veldwerk opgestel. 'n Fase 3 studie word tans in die vooruitsig gestel.

'n Fase 1 ondersoek na kultuurhulpbronne word tans in die Vaalbos Nasionale Park onderneem. Dit sal deur fase 2 studies en 'n fase 3 bestuursplan opgevolg word, waarin daar spesifiek op die toerismepotensiaal van kultuurhulpbronne gefokus sal word (Meyer 1995:160-162).

'n Argeologiese en historiese ondersoek van 'n gedeelte van die plaas Kaalfontein 513 JR, Rayton distrik

In hierdie geval het die Nasionale Kultuurhistoriese Museum weer eens as opdraggewer sowel as ondersoeker diens gedoen. Die gedeelte van die plaas wat ondersoek is, is dié waarop die Willem Prinsloo Landboumuseum vandag uitgelê is. Dié museum is 'n satelliet van die Nasionale Kultuurhistoriese Museum.

Dit was 'n fase 1 ondersoek, gemik op die opspoor, dokumentasie en evaluering van kultuurhulpbronne. 'n Deeglike voorondersoek, wat die bestudering van topografiese kaarte en toepaslike literatuur behels het, is uitgevoer. Tydens die veldopname wat met 'n vierwiel-aangedrewe voertuig uitgevoer is, is Steentydperk-, Ystertydperk- en Historiese terreine gevind. Laasgenoemde het meestal met die plaasarbeiders verband gehou.

Aanbevelings wat gemaak is, het die uitvoer van 'n fase 2 ondersoek, in hierdie geval argeologiese opgraving van sekere terreine, ingesluit. Bewarings- en benuttingsvoorstelle vir sommige terreine is ook gedoen (Van Vollenhoven & Carelsen 1994:1-24).

Militêr-historiese terreine in die Nasionale Krugerwildtuin

Hierdie studie is in opdrag van die Nasionale Parkeraad uitgevoer. Die werk is deur die Nasionale Kultuurhistoriese Museum gedoen. Dit was 'n fase 1 ondersoek, omdat terreine bloot geïdentifiseer en geëvalueer is.

Die ondersoek het eerstens uit 'n literatuurondersoek bestaan, waaruit inligting oor 'n verskeidenheid kultuurhulpbronne van militêr-historiese belang verkry is. Hierna is 'n veldondersoek per motor en te voet gedoen om terreine op te spoor.

Aanbevelings wat gemaak is, het die doen van 'n fase 2 ondersoek (opgrawings) by een van die terreine behels. Voorstelle vir die ontwikkeling van die terreine ten opsigte van toerisme is ook gedoen (Van Vollenhoven e.a. 1996:1-8).

Delta garage

In hierdie geval was die opdraggewer 'n privaatonwikkelaar, terwyl die Nasionale Kultuurhistoriese Museum as konsultant opgetree het. Tydens konstruksiewerk by die Delta garage op die hoek van Du Toit- en Schoemanstraat, Pretoria, is 'n versameling ou bottels gevind. Die Museum se hulp is ingeroep om 'n fase 2 ondersoek, reddingsargeologie, te doen.

Die ondersoek het die nagaan van historiese inligting omtrent die perseel en 'n argeologiese ondersoek ingesluit. Daar is aanbeveel dat die vonds gedokumenteer word en weer verseël word. Die Museum het ook 'n verteenwoordigende versameling van die artefakte ingesamel om vir verder studiedoeleindes aan te wend (Van Vollenhoven 1997:1-2).

'n Opname van Kultuurhulpbronne op die plaas Kroondal 304 JQ, Rustenburg distrik

'n Privaatonwikkelaar was ook in hierdie geval die opdraggewer, terwyl die Nasionale

Kultuurhistoriese Museum die werk uitgevoer het. Dit was 'n fase 1 ondersoek wat ten doel gehad het om kultuurhulpbronne te identifiseer en te evalueer in 'n gebied waar mynboubedrywighede beplan word.

'n Voorstudie is gedoen waarin daar van literatuur, die ADRC en topokadastrale kaart gebruik gemaak is. Hierna is 'n veldstudie per motor en per voet uitgevoer. Aanbevelings wat gemaak is, het onder andere die uitvoer van 'n fase 2 en fase 3 studie van sekere kultuurhulpbronne wat gevind is, aangespreek (Pelser & Van Schalkwyk 1997:1-10).

Blokhuis by die Hoërskool Langenhoven, Pretoria

Die Nasionale Kultuurhistoriese Museum het hierdie studie in opdrag van die Hoërskool Langenhoven uitgevoer. Die studie kan as 'n fase 2 ondersoek beskryf word, hoewel dit net 'n detail historiese ondersoek na die terrein behels het.

'n Literatuurstudie oor die terrein en die tydperk waarin die blokhuis gebou is (1899-1902) is gedoen. Veldwerk het bloot die dokumentasie van die terrein deur middel van kartering en fotografering behels. Daar is aanbeveel dat die fase 2 ondersoek uitgebrei word na die argeologiese opgraving van die terrein (Van Vollenhoven 1995a:1-5).

Cable Hill, Pretoria

Hierdie ondersoek is in opdrag van die Rapportryerskorps van Wonderboom deur die Nasionale Kultuurhistoriese Museum uitgevoer. Dit was 'n fase 2 ondersoek wat op militêre strukture op die berg, bekend as Cable Hill, gefokus het. Die doel van die ondersoek was om die strukture te dokumenteer en te evalueer.

Die geskiedenis van die berg en strukture is deur middel van 'n literatuurstudie nagegaan en is opgevolg deur die kultuurhulpbronne te dokumenteer. Daar is aanbeveel dat 'n fase 3 ondersoek geloods word ten einde die strukture te bewaar (Van Vollenhoven 1995b:1-2).

Fort Klapperkop, Pretoria

Die Nasionale Kultuurhistoriese Museum het hierdie projek in opdrag van die Stadsraad van Pretoria uitgevoer. Dit was 'n fase 2 en 'n fase 3 ondersoek.

Die fase 2 ondersoek het die navors van sekere aspekte ten opsigte van die restaurasie van die struktuur behels. Die historiese agtergrond van die fort is ook nagegaan.

Die fase 3 studie het die vasstelling van 'n restaurasiebeleid en die ontwikkeling van uit-

stallings vir die fort behels. Die toekomstige benutting van die struktuur en die terrein daarom, ten opsigte van toerisme, is ook aangespreek (Van den Bos & Van Vollenhoven 1998:1-8).

N.G. kerk, Ellofstraat, Pretoria

Hierdie was 'n fase 3 ondersoek, uitgevoer deur 'n privaatkonsultant, in opdrag van die N.G. gemeente Elofssdal-wes. Die ondersoek het die bewaring van die hoeksteen van die kerk behels, aangesien dit ernstig deur die natuurlike elemente beskadig is.

'n Verskeidenheid metodes vir die bewaring van die hoeksteen is nagevors. Die voor- en nadele van die verskillende metodes is teen mekaar opgeweeg, waarop 'n aanbeveling gemaak is van watter metode die mees aanvaarbare is (Van Vollenhoven g.d.:1-2).

'n Kultuurhulpbronstudie van die Britse blokhuisstelsel van die Tweede Anglo-Boereoorlog (1899-1902) in die voormalige Transvaal (Zuid-Afrikaanse Republiek)

Hierdie was 'n selfgeïnisieerde projek, uitgevoer deur die Nasionale Kultuurhistoriese Museum. Die navorsing is deur die Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing se Sentrum vir Wetenskapsontwikkeling gefinansier. Dit was 'n fase 1 ondersoek, gemik op die opsporing en evaluering van spesifieke kultuurhulpbronne, naamlik blokhuisse.

Die projek het 'n agtergrondstudie en 'n veldopname behels. Eersgenoemde het inligting uit 'n verskeidenheid argiewe, literatuurbronne, kaarte en kontak met die publiek benut. Die veldopname is per motor en te voet uitgevoer. Kultuurhulpbronne wat gevind is, is gedokumenteer deurdat dit gefotografeer, beskryf en gekarteer is.

Blokhuisse wat gevind is, is in twee groepe verdeel, naamlik spoorlyn- en veldlinies. 'n Totaal van 119 strukture is gevind, waarvan die staat van agteruitgang gewissel het van 'n hoop klippe tot 'n bykans ongeskonde struktuur.

Aanbevelings wat gemaak is, het hoofsaaklik die benutting van die strukture aangespreek. Hieronder tel toerismeverwante benutting soos teekamers, aandenkingswinkels, oornaghutte op staproetes en museums. Verdere navorsing, 'n fase 2 studie, is ook aanbeveel. Laastens is daar ook aandag aan die bewaring van die blokhuisse gegee deur klem op die wetgewingver-eistes te lê en deur dit onder die aandag van die toepaslike owerhede te bring (Van Vollenhoven & Van den Bos 1997:1-160).

Gevolgtrekking

Die gebruik van 'n verskeidenheid gevallestudies in hierdie artikel het ten doel om 'n beter idee van die toepassing van KHB daar te stel. Dit dien as praktiese voorbeelde van die uitvoering van KHB. Die nut daarvan lê veral daarin dat dit die teorie, wat soms moeilik verstaanbaar is, illustreer en ook moontlike afwykings van die vasgestelde riglyne, as gevolg van die een of ander praktiese probleem, waarvoor daar nie in die teorie voorsiening gemaak kan word nie, uitwys. Op grond hiervan is gevallestudies uit die projekte waarmee die navorser bekend is, gekies.

Die onderstaande tabel toon die verband tussen die verskillende instansies wat onderskeidelik as opdraggevers en as konsultante opgetree het, ten opsigte van die gevallestudies van KHB-projekte, wat in hierdie artikel gebruik is.

Tabel 1. Verband tussen instansies wat as opdraggewer en konsultante ten opsigte van kultuurhulpbronbestuur optree.

INSTANSIE BETROKKE	OPDRAGGEWER	KONSULTANT
Privaatontwikkelaars	11 Konstruksie: 3 Mynbou: 4 Dorpsontwikkeling: 1 Ander: 3	-
Staat	5	-
Semi-staat	6	20
	Nasionale Parkeraad: 3 Museums: 2 RGN: 1	Nasionale Kultuurhistoriese Museum: 19 Natal Museum: 1
Plaaslike owerhede	7	-
Gemeenskap	3	-
Universiteite	-	5
Privaatkonsultante	-	7

Hiervolgens is dit duidelik dat museums by 62,5% van die gevalle betrokke was. Hoewel die gevallestudies nie as 'n ewekansige steekproef gesien kan word nie en die persentasie gevolglik misleidend kan wees, dui dit tog daarop dat museums reeds tot 'n groot mate by KHB

betrokke is. Volgens die voorbeelde wat gebruik is, word KHB ook deur privaatkonsultante (21,88%) en universiteite (15,62%) uitgevoer.

Die opdraggewers is hoofsaaklik regeringsorganisasies (56,25%), terwyl privaatonttwikkelaars (34,38%) en gemeenskapsorganisasies (9,37%) die res opmaak. Die regeringsorganisasies kan egter in drie groepe verdeel word, naamlik die staat (15,64%), plaaslike owerhede (21,88%) en semi-staatsorganisasies (18,75%) Omdat die persentasies relatief naby aan mekaar is, beteken dit dat daar 'n goeie balans tussen opdraggewers bestaan ten opsigte van die behoefte om KHB toe te pas. Gemeenskapsorganisasies is waarskynlik minder hierby betrokke vanweë finansiële beperkings.

Van die twintig gevallestudies waarby museums betrokke was, was die Nasionale Kultuurhistoriese Museum in Pretoria, by negentien betrokke. Dit dui daarop dat hierdie museum reeds aktief by KHB betrokke is. As een van die twee vlagskipmuseums in Suid-Afrika speel die Nasionale Kultuurhistoriese Museum 'n belangrike rol in die museumwese. Die museum se betrokkenheid by KHB maak daarvan 'n toonaangewende instansie ten opsigte van die toepassing daarvan in die museumwese in Suid-Afrika.

Die groot aantal kontrakwerk wat deur museums uitgevoer is, dui verder duidelik daarop dat museums geskik is vir die uitvoering van KHB. Dit toon ook dat KHB reeds suksesvol deur sommige museums toegepas word, al word dit nog nie algemeen as museumfunksie beskou nie.

Bronne

- Deacon, J. 1992. *Archaeology for planners, developers and local authorities*, Abacus press: Kaapstad.
- De Jong, R.C. 1994. Managing cultural resources in nature conservation and forestry areas (in W. Loots (red.): *Kultuurhulpbronne & streektoerisme*, Nasionale Kultuurhistoriese Museum, Pretoria).
- Meyer, A. 1995. From hunting grounds to digging fields: observations on aspects of cultural heritage management in some national parks (*Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Etnologie* 18(4), April).
- Miller, S.M. 1996. Rebuilding of the walls of sixteenth century Thulamela (in G. Pwiti & R. Soper (reds): *Aspects of African archaeology*, University of Zimbabwe publications: Harare).
- Naudé, M. 1993. *Planning with cultural resources: a city, its people and its heritage* (Ongepubliseerde referaat vir die IAIA konferensie, Sjanghai, China).
- Naudé, M. & A. van Vollenhoven 1992. *Kartering van mensgemaakte elemente in enkele gebiede van die PWV-streek* (Ongepubliseerde verslag, Nasionale Kultuurhistoriese Museum: Sunnyside).

Pelser, A. & J. Van Schalkwyk 1997. *A survey of cultural resources on the farm Kroondal 304 JQ, east of Rustenburg* (Ongepubliseerde verslag, Nasionale Kultuurhistoriese Museum: Sunnyside).

Pistorius, J.C.C. 1990. *Archaeological report on a portion of the farm Hatherley 331-JR* (Ongepubliseerde verslag, g.p.).

Schoeman, S. 1987. *Argeologiese en kultuurbestuursverslag. Die posboom museumkompleks, Mosselbaai* (Ongepubliseerde verslag: Universiteit van Stellenbosch).

Van den Bos, J.W. & A.C. van Vollenhoven 1998. *Die verskaffing van vakkundige inligting vir uitstallings in die "ammunitiekasemat" by Fort Klapperkop, Pretoria* (Ongepubliseerde verslag, Nasionale Kultuurhistoriese Museum: Sunnyside).

Van Schalkwyk, J.A. e.a. 1992. *'n Argeologiese ondersoek van die bouvalle bekend as die Lukas Bronkhorsthuys in die Fonteinedal, Pretoria* (Ongepubliseerde verslag, Nasionale Kultuurhistoriese Museum: Sunnyside).

Van Schalkwyk, J.A. e.a. 1994. a *'n Argeologiese ondersoek van die watervoor in Kerkstraat, Pretoria-sentraal* (Ongepubliseerde verslag, Nasionale Kultuurhistoriese Museum: Sunnyside).

Van Schalkwyk, J.A. e.a. 1994. b *An archaeological investigation of certain aspects of the garden of Melrose house, Pretoria* (Ongepubliseerde verslag, Nasionale Kultuurhistoriese Museum: Sunnyside).

Van Schalkwyk, J.A. e.a. 1994. c *'n Opname van kultuurhulpbronne in die Akasia munisipale gebied* (Ongepubliseerde verslag, Nasionale Kultuurhistoriese Museum: Sunnyside).

Van Schalkwyk, J.A. e.a. 1995. a *Archaeological investigation of a nineteenth century water furrow in Church Street, central Pretoria* (*Southern African Field Archaeology*, 4(2), September).

Van Schalkwyk, J.A. e.a. 1995. b *Images of the social life and household activities at Melrose house* (*Navorsing deur die Nasionale Kultuurhistoriese Museum*, 4).

Van Vollenhoven, A.C. 1992. a *Matla power station. Phase 1 identification survey of historical sites* (Ongepubliseerde verslag, g.p.).

Van Vollenhoven, A.C. 1992. b *Kromdraai opencast mine. Phase 1 identification survey of historical sites* (Ongepubliseerde verslag, g.p.).

Van Vollenhoven, A.C. 1992. c *PWV7 roete: basiese beplanning: argeologiese verslag* (Ongepubliseerde verslag, g.p.).

Van Vollenhoven, A.C. 1993. a *'n Argeologiese ondersoek van die Bronkhorstruïne as voorbeeld van kultuurhulpbronebestuur (KHB)* (Ongepubliseerde skripsie vir die Nagraadse Diploma in Museumkunde, Universiteit van Pretoria).

Van Vollenhoven, A.C. 1993. b *Kleinkopje colliery. Phase 1 identification survey of historical sites* (Ongepubliseerde verslag, g.p.).

Van Vollenhoven, A.C. 1994. a *'n Argeologiese ondersoek na die historiese tuinpaadjies by die Melrosehuismuseum, Pretoria* (Ongepubliseerde verslag, Universiteit van Pretoria).

Van Vollenhoven, A.C. 1994. b *Argeologiese terreine in 'n gegewe area noord van Pretoria*

(Ongepubliseerde verslag, Nasionale Kultuurhistoriese Museum: Pretoria).

Van Vollenhoven, A.C. 1995. a *Geskiedenis van die blokhuis by die Eloff-deurgrawing* (Hoërskool Langenhoven), Pretoria (Ongepubliseerde verslag, Nasionale Kultuurhistoriese Museum: Pretoria).

Van Vollenhoven, A.C. 1995.b *Militêre strukture op Cable hill, Pretoria* (Ongepubliseerde verslag, Nasionale Kultuurhistoriese Museum: Pretoria).

Van Vollenhoven, A.C. 1996. Historical-archaeological research in the Pretoria area (in G. Pwiti & R. Soper (reds): *Aspects of African archaeology*, University of Zimbabwe publications: Harare).

Van Vollenhoven, A.C. 1997. *Verslag oor ou bottels, gevind te Delta garage, op die hoek van Du Toit- en Schoemanstraat, Pretoria* (Ongepubliseerde verslag, Nasionale Kultuurhistoriese Museum: Pretoria).

Van Vollenhoven, A.C. g.d. *Verslag in verband met die hoeksteen van die ou kerkie in Eloffstraat* (Ongepubliseerde verslag, g.p.).

Van Vollenhoven, A.C. 1998. *Kultuurhulpbronbestuur (KHB) binne die funksionele konteks van museums in Suid-Afrika* (Ongepubliseerde M.A.-tesis, Universiteit van Stellenbosch).

Van Vollenhoven, A.C. e.a. 1993. 'n *Argeologiese en historiese ondersoek van gedeeltes van die plase Zoutpan 104 JR en Uitspan 98 JR* (Ongepubliseerde verslag, Nasionale Kultuurhistoriese Museum: Sunnyside).

Van Vollenhoven, A.C. e.a. 1996. 'n *Eerste fase kultuurhulpbronondersoek na enkele militêre terreine in die Nasionale Krugerwildtuin* (Ongepubliseerde verslag, Nasionale Kultuurhistoriese Museum: Sunnyside).

Van Vollenhoven, A.C. & A. Carelsen 1994. 'n *Argeologiese en historiese ondersoek van 'n gedeelte van die plaas Kaalfontein 513 JR* (Ongepubliseerde verslag, Nasionale Kultuurhistoriese Museum: Pretoria).

Van Vollenhoven, A.C. & J.W. van den Bos 1995. *Rooiberg tin mine - section Leeuwpoort - phase 3 management plan of historical site* (Ongepubliseerde verslag, Nasionale Kultuurhistoriese Museum: Sunnyside).

Van Vollenhoven, A.C. & J.W. van den Bos 1997. 'n *Kultuurhulpbronstudie van die Britse blokhuisstelsel van die Tweede Anglo-Boereoorlog (1899-1902) in die voormalige Transvaal (Zuid-Afrikaansche Republiek)* (Ongepubliseerde verslag, Nasionale Kultuurhistoriese Museum: Pretoria).

DIE OORLOGSJARE IN PRETORIA

André Malan

Nasionale Kultuurhistoriese Museum

Pretoria 'n eeu gelede, was 'n klein, rustige en vreedsame plekkie alhoewel dit die hoofstad van die Zuid-Afrikaansche Republiek was. 'n Buitelander het Pretoria soos volg ervaar:

Those who imagine Pretoria and other major centres in the Transvaal as European towns are much mistaken. [...]

Pretoria, for all the elegance of its buildings, amenities, electric lighting and excellent shops, is essentially still the *dorp* from which it originally developed and none of the local inhabitants refers to it as anything else. [..]

The whole appearance of Pretoria is reminiscent not of a town but a village. There are no more than two or three main streets with real town buildings. They lead from the main Church Square (Moody 1977:23).

Die rustigheid en vreedzaamheid het teen die einde van September 1899 tot 'n einde gekom.

Mobilisering

"... I saw several horsemen with rifles galloping along the street and I guessed that something alarming has happened" (May 1970:7).

So het die veertienjarige Freda Schlossberg op 27 September 1899 haar gewaarwordinge in haar dagboek opgeteken. Sy was 'n koshuiskind in die Loreto Klooster in Pretoria. Toe die dagskoliere by die skool aankom, het hulle vertel dat die burgers mobiliseer en op die punt was om na die front te vertrek omdat oorlog verklaar is. Oorlog is amptelik eers op 11 Oktober verklaar, maar kennelik was dit nie onverwags nie. Later die middag is sy saam met een van die nonne die dorp in.

Sy beskryf wat sy daar gesien het:

The streets are crowded. Boers on horseback, equipped with rifles, bandoliers, etc. are converging towards Government Buildings to hear General Joubert, the Commandant-general, make a long and eloquent speech. Afterward the men proceed to the railway station. By four o' clock 4,000 Boers have left Pretoria for the Natal border. There is an immense crowd at the station and the trains steam off amidst loud applause, patriotic songs and shouts of encouragement (May 1970:7).

Dietlof van Warmelo, 'n jong man van so 27 jaar, is op 30 September deur 'n klompie dames op Pretoria-stasie afgesien. Hy beskryf hoe hulle almal uitgevat was in splinternuwe pakke,

meeste voorsien van nuwe, blink gewere (Van Warmelo 1977: 11). Deneys Reitz, nog 'n jong Pretorianer en die seun van F. W. Reitz, die staatskretaris, was saam met sy broers op kommando. Hy beskryf hulle uittoeg op soortgelyke trant.

Volgens wet moes elke burger, wanneer hy vir kommandodiens opgeroep is, hom aanmeld met perd, saal en toom, geweer en ammunisie (dertig patrone of 'n half pond buskruit en 30 koeëls) en mondprovisie vir agt dae. Skuins voor die oorlog het die ZAR-regering duisende Mauser-gewere aangekoop. Burgers wat ouderwetse gewere besit het, kon die moderne geweer met ammunisie van die regering aankoop. Een bron meld dat hulle ook ouderwetse gewere soos die Martini Henry vir Mausers kon inruil (Taitz 1996:6) (figuur 1).

*Figuur 1. Burgers kom bymekaar by die kantoor van Melt Marais, veldkornet van Pretoria
(Foto Oorlogsmuseum:5567)*

Van Warmelo meld dat, alhoewel hulle kon bars van opgewondenheid, die wete dat baie van hulle waarskynlik nie sou terugkeer nie hulle hartseer gestem het (Van Warmelo 1977:11).

Ironies genoeg het die eerste ongeval van die oorlog op die einste Pretoria-stasie plaasgevind toe 'n klompie burgers vaarwelskote afgevuur het. Iemand het skynbaar vergeet om eers die loodkoeël van die patroon af te haal soos gebruiklik was, en die koeël het weggeskram van

'n rots en deur een van die treinvensters gebars om een van die jong burgers in die trein ernstig te verwond, aldus Johanna Brandt, 'n suster van Dietlof van Warmelo (Brandt 1913: 3).

Sy het 'n wonderlike boek, *The Petticoat Commando* wat later jare in Afrikaans vertaal is as die *Kappiekommando*, geskryf. Hierin is beskrywings van Pretoria en sy mense en hulle ervarings tydens die Anglo-Boereoorlog vervat. Sy en haar ma het in Sunnyside in 'n huis genaamd Harmonie, gewoon. Hierdie huis het mettertyd die sentrum van Boerespioenasie geword waarvandaan inligting op vindingryke maniere versprei is (Brandt 1913:1).

Pretoria se vroue

Die vroulike bevolking van Pretoria was besiel met patriotisme. Sophia Izedinova het opgemerk:

Another interesting feature of life in Pretoria was the agitation by the women in favour of desperate resistance. Boer women are in general more energetic and enterprising than the average men (Moody 1977:180).

Ook dr. Kay, 'n Engelse medikus wat hom reeds voor die oorlog in Pretoria gevestig het maar tydens die oorlog by die Britse leër aangesluit het, het opgemerk dat die Boervroue so bitter was dat hulle bereid was om enige risiko te loop ten einde hulle mense te help (May 1970:90).

Oproepe is in koerante gepubliseer wat vroue aangemoedig het om tot die gewapende stryd toe te tree. Teen die helfte van Mei 1900 is daar in Pretoria vergaderings gehou waarop besluit is om 'n gewapende vrouekorps op die been te bring. Annie Botha, eggenote van genl. Louis Botha sou die bevel voer. Weens praktiese probleme is die plan laat vaar, maar 'n hele paar vroue het hulle by hulle mans op kommando gevoeg (Moody 1977: 184-5).

Daar is toe wel besluit dat alle amptenare in die stad na die front gestuur behoort te word en dat die vroue hulle pligte sal waarneem. Vroue met mans wat nog tuis was, moes hulle na die front stuur. Een vrou het ook voorgestel dat as 'n vrouekorps dan nie tot stand kon kom nie, die vroue ten minste bewapen moes word om agter die linies stelling in te neem sodat hulle die mans kon skiet wat sou waag om om te draai om te vlug (Oberholster, J.J. 1973: 20).

Na die inname van die stad deur die Britte, het lord Roberts, ten spyte van protes deur Louis Botha, duisende vroue en kinders van veggende burgers uit die stad na die kommando's gestuur. 'n Groot aantal buitelanders, veral Nederlandse regerings- en spoorwegamptenare is ook gedeporteer (Amery 1906:393). Voeg hierby die feit dat baie van die Engelsgesinde bevolking reeds voor die aanvang van die oorlog die stad verlaat het, en Pretoria moes half verlate gewees het in vergelyking met sy vooroorlogse bedrywighede.

Krygsgevangenes

Aan die begin van die oorlog het die Boere die Britse soldate wat hulle krygsgevangene geneem het na spesiale krygsgevangenekampe gestuur. Een daarvan was by die resiesbaan, wat die bynaam "the birdcage" gekry het, en 'n ander by Waterval, sowat 20 km noord van Pretoria. Britse offisiere is in die Staatsmodelskool gehuisves. Onder hulle het 'n jong Winston Churchill, wat later jare Eerste Minister van Brittanje sou word, getel. Hy het daarin geslaag om te ontsnap. Die aankoms van krygsgevangenes was 'n skouspel en die inwoners van Pretoria het in groot getalle op die stasie saamgedrom om dit te aanskou (Moody 1977:225) (figuur 2).

Figuur 2. Aankoms van Britse krygsgevangenes op Pretoria-stasie (Foto Nasionale Kultuurhistoriese Museum:HKF6404)

Maar die gety het gou teen die Boere gedraai. Die oormag Britse soldate was net te veel en ten spyte van klinkende oorwinnings was hulle verplig om terug te val.

Roberts in aantog

Veldmarskalk lord F. S. Roberts (1832 - 1914), opperbevelhebber van die Britse magte in

Suid-Afrika, het vroeg in 1900 'n verwoede opmars na Pretoria gelei. Hy het in snelle opeenvolging Bloemfontein, Kroonstad en Johannesburg ingeneem en op 4 Junie 1900 was hy buite die ZAR-hoofstad. Die ZAR-regering het reeds op 28 Mei uitgewyk en volgens die *Times History of the War in South Africa 1899-1902*, die burgemeester, Piet Potgieter, opdrag gegee om die oorgawe van die stad te hanteer (Amery 1906:154).

Onder leiding van T. W. Beckett, 'n vooraanstaande sakeman, is 'n soort van veiligheidskomitee, bestaande uit dertig van Pretoria se vernaamste inwoners, gevorm. Dié sou dan vir die stadsbestuur verantwoordelik wees. Op 1 Junie het kmdt.-genl. Louis Botha, wat al vegtende stadig voor Roberts teruggeval het, Pretoria binnegekom. Vir hom was die komitee 'n onding en hy het hulle wantrou. Hy het summier die komitee ontbind en 'n driemanskap as hoofkommissie wat orde en rus in Pretoria moes handhaaf, in die lewe geroep (Sandberg 1942: 384-5) (figuur 3).

Figuur 3. Britse soldate kom met Markstraat (die huidige Paul Krugerstraat) Pretoria binne, 5 Junie 1900 (Foto Nasionale Kultuurhistoriese Museum:HKF181)

Die kommissie sou bestaan uit die landdros van Pretoria, ene Boshoff, kommandant P. F. Zeederberg, vroeër 'n veldkornet van Pretoria, en jonkheer C. G. S. Sandberg, F. W. Reitz se sekretaris asook Louis Botha self. Boshoff het volgens C. Sandberg homself uit die voete gemaak. Die oorblywende twee kommissielede het hulle hande vol gehad (Sandberg 1943:310,311).

Terugtrekkende burgers het in groot getalle deur Pretoria gestroom. Party, soos die Van Warmelo-broers, het gou vriende en familie kom groet en vir oulaas die gerief van 'n opge-
maakte bed en 'n gekookte ete geniet (figuur 4).

Figuur 4. 'n Boerekommando trek deur Johannesburg. Soortgelyke tonele moes aan die begin van Junie 1900 in Pretoria afgespeel het (Foto Nasionale Kultuurhistoriese Museum:HKF 367/4a)

Deneys Reitz en sy broer was minder gelukkig. Hulle het voor dooie mans deur beland en moes van bure verneem dat hulle vader saam met Pres. Kruger die stad verlaat het, terwyl hulle stiefmoeder en haar kinders die land uit is om uiteindelik in Europa te gaan skuil. Hulle moes toe maar die huis oopbreek. Na 'n goeie nagrus het hulle proviand uit die spens en

skoon klere uit die hangkaste gevat en op hulle perde gelaai (Reitz 1950: 109-110).

Voorrade is sommer terselfdertyd aangevul. Een kommando het glad die staatsmagasyn oopgebreek en begin om hulleself te help. Die Engelsgesinde burgerlikes het 'n "houding", half aстранt-uitdagend, ontwikkel (Sandberg 1943:312).

'n Australiese offisier het hom laat die middag van 4 Junie 1900 by Louis Botha se huis aangemeld met 'n boodskap van Roberts wat die onvoorwaardelike oorgawe van Pretoria eis. Tydens 'n krygsraad is besluit om 'n versoek aan Roberts te stuur vir 'n wapenstilstand ten einde die stad te ontruim, terwyl besonderhede en voorwaardes die volgende dag tydens 'n vergadering tussen Botha en Roberts bespreek sou word.

Sandberg en kommandant (later genl.) Sarel Oosthuizen is toe na Roberts wat die versoek aangaande ontruiming van die hand gewys het, maar ingestem het om Botha die volgende oggend te woord te staan. Hy het hulle gewaarsku dat sy kanonne klaar in posisie was en gereed gestaan het om Pretoria by die geringste teken van teenstand te bombardeer (Sandberg 1943:310ev).

Vroeër die dag is 'n paar liddietbomme reeds op die stad afgevuur, oënskynlik op die forte, maar sonder om hulle teiken te tref.¹ Die bombardement het paniek onder die inwoners gesaai. Inwoners van die suide van die stad het in aller yl na die middestad gevlug.

Mrs van Warmelo hastily packed a few valuables into a hand-bag, and fled into town with her daughter, leaving their dinner standing almost untouched on the table. On their way to town, they found many terrified women and children huddled under bridges for safety.

Só het Johanna Brand die gebeure beskryf. Stukke klip en fragmente van die bomme het op huise se dakke geval en oral rondgelê (Brand:13).

Die oorgawe

Botha het besluit dat daar geen sin in 'n vergadering met Roberts sou wees nie en die Boeremag het teruggetrek na Eerste Fabrieken, die nywerheidsaanleg van Sammy Marks op die plaas Hatherley, oos van Pretoria (Sandberg 1943:320).

Die Britse krygsgevangenes wat in 'n kamp naby die stad aangehou is, is weldra deur hulle landsgenote vrygelaat. Die Boere het sowat 900 gevangenes met hulle saamgeneem. Volgens A. Conan Doyle het die Britte 129 offisiere en 39 soldate in die modelskole en sowat 3 000 gevangenes te Waterval ontset. Hy meld dat die gevangenes oor die algemeen baie goed deur die Boere behandel is, maar dat hulle kosvoorsiening skraal was (Doyle 1900:440).

Intussen het 'n klompie hoogwaardigheidsbeksleërs op Pretoria-stasie byeengekom waar die formele oorgawe van die stad plaasgevind het. Uit die geraadpleegde bronne kon nie vasgestel word wie uiteindelik die formaliteite waargeneem het nie. P. A. Nierstrasz beweer die persone daartoe aangewys deur genl. Botha het dit gedoen, maar volgens Sandberg het landdros Boshof verdwyn en hyself het die intog van die soldate gade geslaan, maar meld niks van die formele oorgawe nie - intendeel hy was die hele oggend op soek na 'n ryding en het uiteindelik die stad verlaat voordat Roberts self aangekom het (Sandberg 1943:318-9).

H. J. Batts verwys na 'n groot groep mense op die stasie toe hy vroeg die oggend soontoe is, maar wy nie daaroor uit nie. Oënskynlik het hy nie lank op die stasie gebly nie vanwaar hy na Kerkplein is om daar vir die hysing van die vlag te wag. Al die openbare geboue is een na die ander stilweg deur Britse soldate ingeneem. Hy meld wel skrams dat die "officials of the town" die oorhandiging waargeneem het (Batts nd:172-3).

Volgens familie-oorlewering was dit op die ou einde majoor Pieter Ernst Erasmus (1872-1927), seun van die befaamde Oos-Transvaalse naturellekommissaris, Abel Erasmus, wat die oorgawe behartig het (Brief P. Eramsus - A. Malan, 1999.06.06.). Hy was 'n offisier in die Staatsartillerie van die ZAR. Laat in Mei 1900 was hy op Meyerton waar hy verskansings opgerig het tydens die pogings om Roberts te stuit. Twee maande na die inname van Pretoria, is hy tydens die opspraakwekkende Cordua-verhoor² in Pretoria gearresteer. Dit beteken dat hy waarskynlik na die inname in Pretoria agtergebly het.

Baie burgers was duidelik verward en gedemoraliseerd na die val van hulle hoofstad. Elkeen moes vir homself besluit wat hy gaan doen en baie is eers huis toe. Een so 'n burger was die bekende digter, Jan F. E. Celliers. Sy ervarings het hy in 'n dagboek aangeteken wat waardevolle inligting oor die lewe tydens die oorlog bevat. Sy vrou en kinders het in 'n huis in Kotzestraat in Sunnyside gewoon. Hy het verlof gevra om huis toe te gaan tot nadere "orders" wat hy nooit gekry het nie.

Hy het te lank getalm, onder andere omdat hy nie 'n perd in die hande kon kry nie, en voor hy sy oë kon uitvee, was die Engelse oral en was hy letterlik onder huisarres. Vir bykans drie maande het hy wegkruipertjie gespeel omdat hy geweier het om die eed van neutraliteit te neem. Einde ten laaste, vermom soos 'n vrou, het hy daarin geslaag om te ontsnap (Oberholster, A.G. 1978: 111 ev.).

Die intog

Die intog van die Britse soldate word deur Johanna Brandt beskryf. Al wat 'n inwoner van Pretoria was wat nie saam met die Boeremagte gevlug het nie, het die skouspel gaan gadeslaan. Die swart bevolking het met groot verwagtinge die sypaadjies oorgeneem.

In perfect order, but weary unto death, the British troops marched in. Thousands and thousands of soldiers in khaki, travel-stained, footsore, and famished, sank to the ground, at a given command, in the open square facing Government Buildings. Some of them tried to eat of the rations they had with them, others, too exhausted to eat, fell into a deep sleep almost at once, and one old warrior ... said, in a broken voice, "Thank God, the war is over" (Brand: 33).

Ongeveer halfdrie die middag is lady Roberts se vlag onder luide toejuiging, tydens 'n indrukwekkende parade op Kerkplein, op die Raadsaal gehys. Mnr C. P. Hattingh, hoofop-sigter van die Raadsaal, het vroeg die oggend die Vierkleur van die Raadsaal verwyder en laat versteek. Na die oorlog het dit uiteindelik in besit van die "Pretoria Museum"³ gekom.

Martjie Louw oftewel krygswet

Op 8 Junie 1900 is krygswet afgekondig. Dit het behels dat alle burgerlikes teen 9 nm in hulle huise moes wees. Dit is later vervroeg na 7 nm. Permitte was nodig vir fietse, perde en koetse en om êrens heen te reis. Gevolglik was daar soms lang toue by die kantoor van die militêre goewerneur se kantoor en mense is dikwels van bakboord na stuurboord gestuur. Johanna Brand het bykans vier uur gewag vir 'n permit vir haar fiets en net soveel dae vir een om haar sakpistool te hou.

Permits everywhere and for everything!

Men were stopped in the streets to show their residential passes, private carriages were held up and the occupants requested to produce their permits for vehicle and horses, and cyclists had to dismount a dozen times a day at the sign of some khaki-clothed figure patrolling the streets (Brand:49ev).

Aanvanklik was die keuring vir sulke permitte baie streng, maar later is dit effens verslap.

In Pretoria self was baie besighede toe terwyl die ondernemings wat aangegaan het, maar min voorraad gehad het. Sekere items soos rys en meel het al skaarser geraak en pryse het hemelhoog gestyg. Tuine is verwaarloos en baie huise wat leeg gestaan het, is geplunder (May 1970:85).

Op 1 September gaan lord Roberts oor tot die formele anneksasie van die ZAR waarvan die naam na Transvaal verander word. Dit word per proklamasie aangekondig en 'n militêre parade vind op Kerkplein plaas (Proklamasie, Museum Africa:MA968.0429) (figuur 5).

Aan Britse kant was almal seker dat die val van die Boerehoofstad die einde van die oorlog beteken het en dat dit net 'n kwessie van tyd was voor die Boeremagte die wapen sou neerlê.

The Transvaal was declared British territory on 1 September and it is the general impres-

Figuur 5. Die verbymars van Britse troepe tydens die anneksieparade op 1 September 1900 op Kerkplein, Pretoria (Foto Nasionale Kultuurhistoriese Museum:HKF5626)

sion now that peace cannot be far away. From what I can gather from Boer sources it may happen any day (May 1970:109).

Hierdie opmerking is op 5 September 1900 deur dr. Kay in sy dagboek aangeteken. Groot was die verbasing toe die stryd aanhou en dit vir bykans nog twee jaar.

Vrede

Op 31 Mei 1902 na indringende samesprekings te Vereeniging, het die Boere besluit om die stryd gewonne te gee. Reëlings is dadelik getref vir die vervoer per spoor van die lede van die Boereregerings na Pretoria. By hulle aankoms skuins voor elf daardie aand is hulle onmiddellik na Melrosehuis, die spogwoning van George Heys in Jacob Maréstraat, geneem.

Dit was waar lord Kitchener, wat intussen vir lord Roberts as opperbevelvoerder van die Britse magte in Suid-Afrika opgevolg het, sy intrek geneem het en wat as hoofkwartier van

die Britse leër in Suid-Afrika gedien het. Hulle het in die eetkamer bymekaargekom en saam met lord Kitchener en lord Milner om die tafel gaan sit. Om vyf minute oor elf het genl. Schalk Burger, waarnemende president van die ZAR, die ondertekening van die vier eksemplare begin. 'n Paar minute later was dit verby en na 'n oomblik van doodse stilte het die Boere, waaronder genls. Botha, De Wet, Meyer en Hertzog, opgestaan.

Voor hulle die vertrek verlaat het, het lord Kitchener een na die ander sy hand gebied met die woorde: "We are good friends now!" (Kestell en Van Velden 1982: 173-5).

Notas

1. Reeds in 1896 is besluit om 'n aantal forte rondom Pretoria op te rig wat vir die verdediging van die stad in geval van vyandelikhede gebruik sou kon word. Teen die uitbreek van die oorlog was daar vier operasioneel. Teen die inname van Pretoria was die forte egter skadeloos, omrede hulle kanonne verwyder was vir gebruik elders, maar die Engelse was aanvanklik onbewus hiervan. (Ploeger 1968:11, 21, 67, 83)
2. Lt. Hans Cordua was 'n junior offisier in die ZAR se staatsartillerie. In Augustus 1900 is hy daarvan beskuldig dat hy saamgesweer het om lord Roberts en ander offisiere te ontvoer. Veldkornet Melt Marais, majoor P.E. Erasmus en andere is geïmpliseer en gearresteer en na hulle getuienisaflegging is die meeste as krygsgevangenes weggestuur. Cordua is skuldig bevind, ter dood veroordeel en tereggestel. (Batts nd:203-4.)
3. In 1892 het die ZAR 'n museum in Pretoria begin wat as "Het Staatsmuseum" bekend gestaan het. Met verloop van tyd het dit ontwikkel in die Nasionale Kultuurhistoriese Museum en die Transvaal Museum. Onlangs het dié twee inrigtings en die Suid-Afrikaanse Nasionale Museum vir Krygsgeskiedenis in Johannesburg gemaalgameer om die Noordelike Vlagskip Instelling te vorm.

Bronne

- Amery, L.S. (ed.), *The Times history of the war in South Africa 1899-1902*. Sampson Low, Marston and Co. Ltd., London, 1906.
- Batts, H. J., *Pretoria from within during the war 1899-1900*. John F. Shaw and co., London, nd.
- Brandt, J., *The petticoat commando*. Mills & Boon, Ltd, London, 1913.
- Doyle, A. C., *The great Boer War*. George Bell & sons, London, 1900.
- Kestell, J. D. en D. E. van Velden, *Die vredesonderhandelinge tussen die Regerings van die twee Suid-Afrikaanse Republieke en die verteenwoordigers van die Britse regering wat uitgeloop het op die Vrede wat op 31 Mei 1902 op Vereeniging gesluit is*. Human en Rousseau, Kaapstad, 1982.

May, H. J., *Music of the guns. Based on two journals of the Boer War.* Hutchinson of South Africa, London, 1970.

Moody, C., (ed.) *A few months with the Boers. The war reminiscences of a Russian nursing sister.* Perskor, Johannesburg, 1977.

Oberholster, A. G. (red.), *Oorlogsdagboek van Jan F. E. Celliers 1899 - 1902.* RGN, Pretoria, 1978.

Oberholster, J.J., (red.), *Die dagboek van Oscar Hintrager in Christiaan de Wet Annale 2.* S A Akademie vir Wetenskap en Kuns. Kaapstad, 1973.

Ploeger, J., *The fortification of Pretoria. Fort Klapperkop-yesterday and today.* Government Printer, Pretoria 1968.

Reitz, D., *Commando. A Boer journal of the Boer War.* Faber and Faber, London, 1950.

Sandberg, C. G. S., *Twintig jaren onder Krugers Boeren in voor- en tegenspoed.* De Amsterdamsche Keurkamer, Amsterdam, 1943.

Taitz, J. (ed.), *The war memoirs of commandant Ludwig Krause 1899-1900.* Van Riebeeck Society, Cape Town, 1996.

Van Warmelo, D., *On commando.* A. D. Donker, London, 1977.

Brief, P. Erasmus - A. Malan, 1999.06.06.

STONE AGE ARTIFACTS FOUND IN A SECONDARY CONTEXT AT THE PIONEER MUSEUM, PRETORIA

Anton C. van Vollenhoven

*Fort Klapperkop Heritage site, City Council of Pretoria, PO Box 1454,
Pretoria, 0001, Department of Anthropology and Archaeology,
Section Archaeology, University of Pretoria, Pretoria, 0002*

Abstract

During 1996, excavations were carried out at the Pioneer Museum in Silverton in order to find remains of an Edwardian house which was built next to the existing Pioneer dwelling. The Edwardian house was demolished in the 1960s. During these excavations, Stone Age artifacts were uncovered in deposits in close proximity to the foundation stones of the house. The artifacts include Middle Stone Age as well as Late Stone Age material. The artifacts and their origin are discussed in this contribution. Although the assemblage is too small for interpretation, it is a valuable contribution to the knowledge of the Stone Age in this area.

Abstrak

Gedurende 1996 is opgrawings by die Pionier Museum in Silverton gedoen om die oorblyfsels van 'n Eduardiaanse huis, wat vroeër langs die Pionierswoning gestaan het, te vind. Eersgenoemde huis is in die 1960's afgebreek. Tydens die opgrawings is Steentydperkwerktuie naby aan die fondamentklippe van die huis gevind. Dit sluit Middel- sowel as Laat-Steentydperkwerktuie in. Die werktuie en die oorsprong daarvan word in hierdie bydrae bespreek. Hoewel die versameling te klein is vir interpretasie, word dit nietemin as 'n waardevolle bydrae t.o.v. kennis oor die Steentydperk in die gebied beskou.

Introduction, method and approach

The Pioneer Museum is currently one of the satellite museums of the National Cultural History Museum. It is situated on a part of the original farm Hartebeestpoort 328 JR (figure 1). It is situated between 25°45' and 25°46' S and 28°18' and 28°19' E. This area today is known as Silverton.

The museum site consists of the house complex of the original farm Hartebeestpoort. The museum represents the period of 1850-1870. As it was decided to extend the time frame to the 1900s, other features on the site were excavated. It is also planned to incorporate archaeology in the new educational programme for schools, based on Curriculum 2005. For this purpose a suitable excavated feature had to be found.

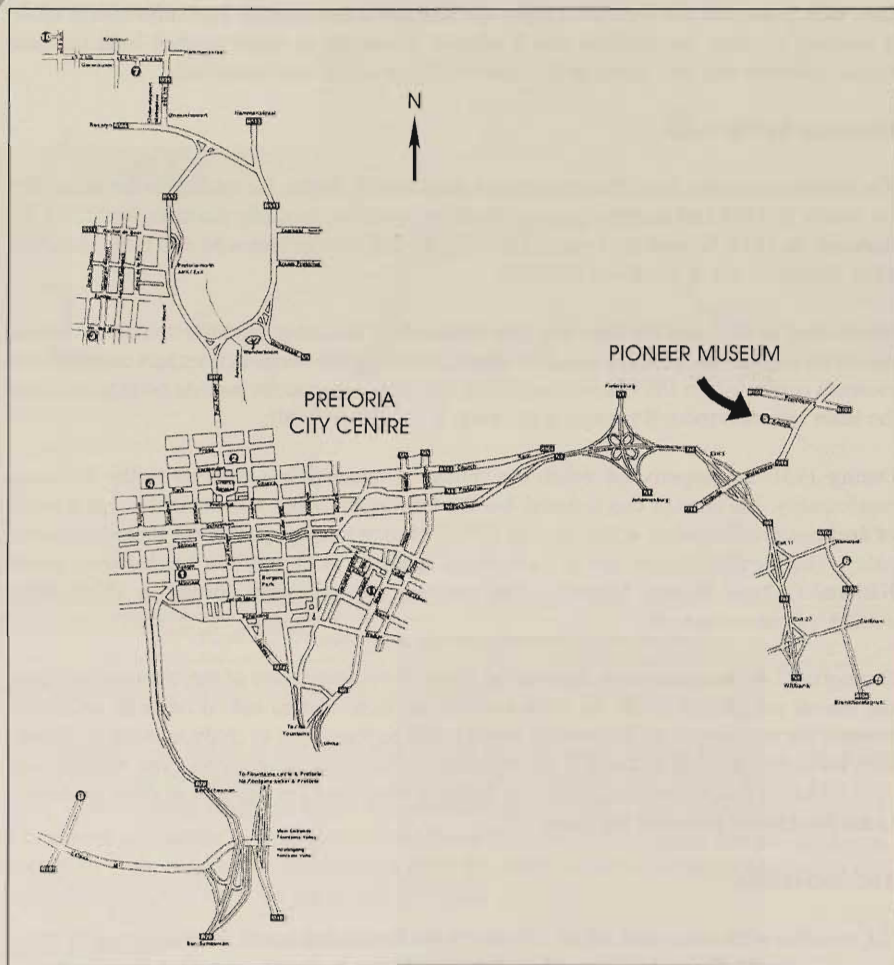

Figure 1. Location of the Pioneer Museum.

The stone tools discovered was an unexpected find. As they were found in the same stratigraphic context it was believed that they have the same origin. It is also believed that the study of these artifacts could shed more light on the Stone Age industries of this geographical area, although the assemblage is too small for definite interpretation. Therefore the arti-

facts were classified into functional types and described accordingly. This information made it possible to place the artifacts into a relative timescale. In order to shed light on their origin, attention was also given to the materials from which they were made.

Historical background

The first owner of the farm Hartebeestpoort was D.A.M. Botha. He settled on the farm with his family in 1848 and built the pioneer dwelling, which is currently the main feature of the museum. In 1853, he sold the farm to G.C. Vermeulen, who in turn sold it to H.H. Mundt in 1874 (Pretorius n.d.:8-10; Reitz 1982:25).

Mundt died in 1922 and the farm was then subdivided. The township Silverton developed on one of these portions. Mundt's son, EW Mundt, inherited the south-eastern part on which the museum is situated. In 1919 he built an Edwardian house next to the pioneer cottage and used the latter as a storeroom (Pretorius n.d.:39-42; Reitz 1982:29-30).

During 1961 the property on which the cottage is situated was donated to the Silverton municipality. The cottage was restored, but the Edwardian house was demolished as a result of the conservation policy at the time. In 1964 Silverton became part of the Pretoria municipality. The pioneer cottage had to be restored again in 1973 and was handed over to the National Cultural History Museum. The museum was officially opened in 1975 (Reitz 1982:33; Pretorius n.d.:39).

During 1987 excavations were done on the site to investigate some of the outbuildings from the Mundt era (Küsel 1988). In 1996 excavations were carried out in order to determine whether the remains of the Edwardian house could be found and to study more of its layout. This information could be used in the museum's educational programme (Van Vollenhoven 1998). During this excavation Stone Age artifacts were found in deposits in close proximity to the foundation stones of the house.

The excavation

Six trenches were excavated where remains of the Edwardian house were expected to be situated (figure 2). Two informants, Mrs J Smith and Miss B. Smith, who knew the house during their childhood, determined the exact location of the house. Some debris, consisting of pieces of brick and ceramics, protruded from the ground, giving an indication of the location of the house.

Stone Age artifacts were found in Excavation 1 in Layer 2, Excavation 3 Layer 2 and 3, Excavation 4 Layer 2 and 3 and Excavation 5 Layer 2 (Table 1-2; Figure 3-5). These layers

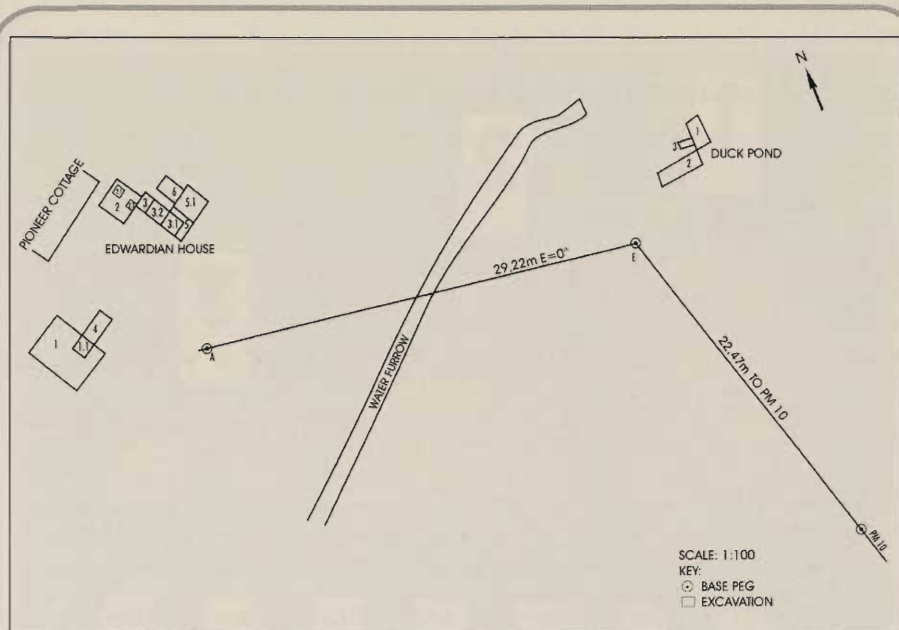

Figure 2. Site plan on which the excavations are shown.

were arbitrary and had no stratigraphic importance.

The artifacts were found in fine grained building or river sand near the bottom of the foundation stones of the house. They were also associated with building debris which was probably used as filling when the house was extended in the 1950s (Van Vollenhoven 1998:2). It is almost impossible to determine the origin of the sand. It is possible that the sand containing the stone impliments was brought from the nearby Moreleta River to be used as filling under the floors when the house was extended.

Stone artifacts

Middle Stone Age

Three artifacts of the Middle Stone Age were uncovered (figure 3). Two of these were made of hardened sandstone and one of chert.

Sandstone is not suitable material for lithic tools. The Pretoria area, however is known for the

Figure 3. Middle Stone Age artifacts from Pioneer Museum: i-ii. Flakes; iii Broken point.

lack of suitable material for the manufacturing of stone tools. Therefore any available material, such as sandstone would have to be used (Personal communication: H.P. Prinsloo). The two roughly shaped sandstone artifacts seem to be unused flakes. The third artifact, made of chert, is the proximal end of a broken point. All these artifacts were found in Layer 2 of Excavation 1.

The artifacts show resemblance to Middle Stone Age artifacts excavated nearby at Krygkor Cave and are similar to other Middle Stone Age material in the area (Personal communication: H.P. Prinsloo). However, it shows little resemblance to Middle Stone Age material collected from the surface on the farm Hartebeestpoort (Van Vollenhoven in preparation).

The Middle Stone Age assemblage is too small to be classified according to Volman's (1984)

classification scheme. The radiocarbon dates for the Middle Stone Age in general ranges between 200 000 B.P. and 20 000 B.P. (Thackeray 1992:426-427). It should be mentioned that Middle Stone Age sites in Southern Africa have not yet been sufficiently dated (Thackeray 1992:413).

Late Stone Age

These artifacts were mostly manufactured from chert and sandstone, although artifacts made of quartz and granite were also found. The artifacts seem to be typologically similar to two assemblages of the Late Stone Age, namely the Terminal Pleistocene (Early Holocene) assemblage which includes the Oakhurst Industrial complex consisting of industries formerly known as the Early or Middle Transvaal Smithfield (Wadley 1993: 284; Mason 1962:301,320; Mason et.al. 1981:310-311; Wadley 1986:55) and the microlithic Wilton assemblage of the mid-Holocene (Deacon 1984:228). Archaeologists cite a wide range of dates for the origin of the Late Stone Age, ranging between 39 000 and 20 000 B.P. (Wadley 1993:244).

Terminal Pleistocene (Early Holocene) assemblage

These artifacts are similar to artifacts excavated in the lower levels of Krygkor Cave. These have a confirmed date of 4 330 + 50 B.P. (Pta-7152) - calibrated to 2 899 B.C. (Personal communication: HP Prinsloo). This is later than the dates proposed by Deacon (1984:228 and 243) being 12 000 - 8 000 B.P. and Mason et.al. (1981:311) being older than 10 000 B.C. According to Wadley (1993:245) these Late Stone Age artifacts can be dated to between 12 000 and 7 000 B.P., as macrolithic flake production became widespread during this period.

A total of thirteen artifacts were excavated (Table 1). Eleven of these were made of chert and two of sandstone. Nine of the artifacts are waste which were struck of uneven cores and were probably not used. The sides of the flakes are very rough and some of them show the uneven scars of flakes struck from them. Two are broken flakes, made of chert, probably also waste material. The artifacts made of chert also show a patina, which may be a result of being exposed to water. One of these shows extensive damage to the bulb of percussion, probably as a result of it being struck hard from the core.

One of the artifacts which were made of chert can be classified as an end-and-side scraper with little secondary retouch (figure 4). The last artifact in the assemblage seems to be a concave scraper which was shaped into an *outil à écaillé* (figure 4). This is a typical tool belonging to the Smithfield C industry and is made out of chert (Malan & Van Niekerk 1955:232). Both these tools are larger than 20 mm and, like the others, show traces of exposure to water.

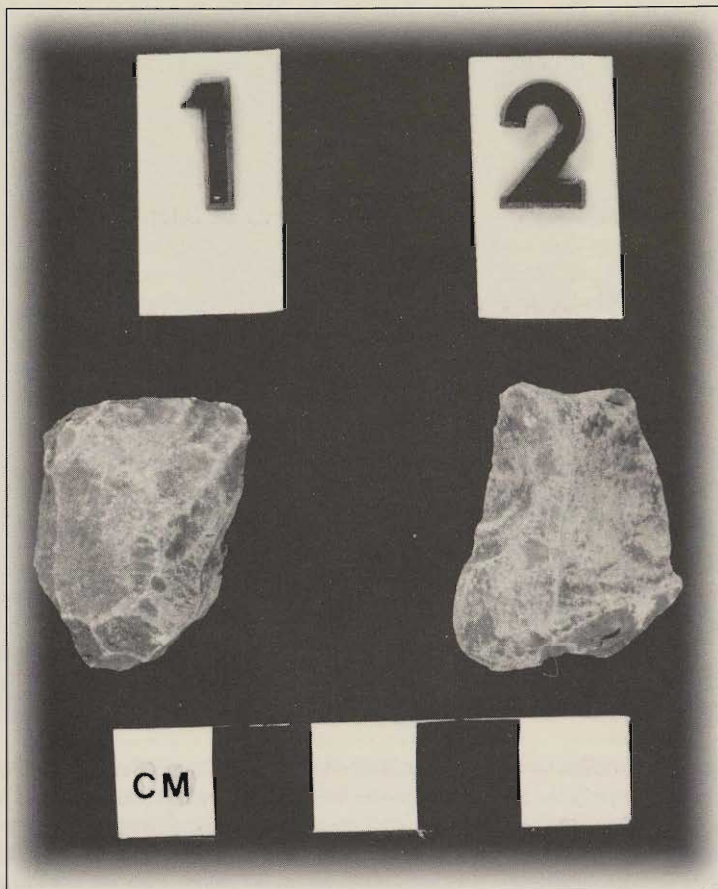

Figure 4. Smithfield artifacts from Pioneer Museum: i Scraper; ii Outille aille.

Sandstone artifacts were previously found on the farm Hartebeestpoort (Van Vollenhoven in preparation). It therefore seem to be characteristic of the Pretoria region.

The lithic assemblage mostly consists of waste flakes, representing 69,2 - 84,6% of the total (Table 1). The rest of the assemblage (15,4%) comprise of medium to large scrapers. Although the assemblage is too small to be used for generalization, the statistical analysis does give a broad idea of the general characteristics of the lithic material in the area.

Holocene assemblage

The microlithic assemblage is dominated by waste flakes, which form 64,6% of the total. Used and unused flakes, as well as complete flake-blades each comprise 3,2% of the total assemblage. Broken flake-blades form 6,5% of the total. Blades comprises 12,9% of the total and are divided into broken blades (6,5%), bladelets (3,2%) and backed blades (3,2%). Cores (3,2%) and scrapers (3,2%) form the rest of the assemblage (Table 2). Again the assemblage is too small to be used for generalizing conclusions, but the statistical analysis helps to form a broad idea of the stone artifact types in the area.

A total of thirty one artifacts were excavated. These are mostly made of chert and a hardened sandstone, although artifacts made of shale, quartz and granite also occur. These materials are usually not suitable for the manufacturing of stone tools, but as they are the only stone materials commonly found in the Pretoria area, they had to be used. The waste flakes were struck from cores, probably to prepare an even surface on the cores.

One of these flakes are made of a black glittery stone which could not be accurately identified. An unused flake, made of sandstone was also uncovered, as well as a used flake made of chert.

Three flake-blades were excavated (figure 5). Two of these were broken and came from Excavation 1, Layer 2. These were made of shale and quartz respectively. The third one was made of chert and came from Excavation 4, Layer 2. It is complete and apparently unused as a result of its curved shape. The negative scars on the top of the artifact shows that similar curved flakes had been struck from it.

Four blades were uncovered. Two of these are broken and had been made of chert and shale respectively. A bladelet from the assemblage was made of shale and a backed blade made of chert. A concave scraper made of quartz and a core made of chert was also found (figure 5).

The assemblage shows resemblances to artifacts excavated at the upper levels of Krygkor Cave nearby. These have a confirmed date of 1950 ± 50 B.P. (Pta-6771) - calibrated to 100 A.D. (Personal communication: HP Prinsloo). These artifacts seem to be similar to Holocene artifacts from sites in the Magaliesberg, west of Pretoria, such as Jubilee Shelter (Wadley 1987: 62-63; Wadley 1996:207-208) and Cave James (Wadley 1987: 62-63; Wadley 1996:207-208). At these sites, chert and quartz were also used, along with other materials, to manufacture stone tools. Wadley (1986:55) has confirmed radiocarbon dates dating these sites to the mid-Holocene. The date for Krygkor Cave corresponds with the latest dates for the above mentioned sites (Wadley 1996:208) as well as within the sequence referred to by Deacon (1984:228), ranging from 8 000 to a few hundred years B.P. The upper levels of

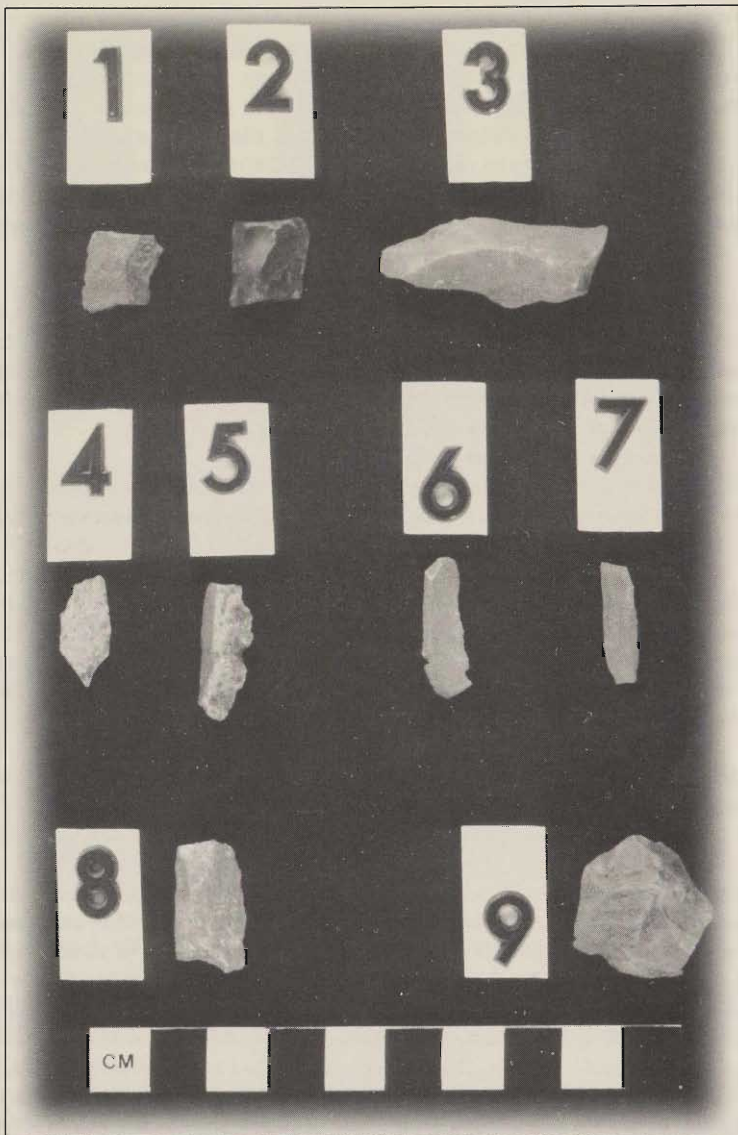

Figure 5. Wilton artefacts from Pioneer Museum: i-ii Broken flake-blades; iii Flake Blade; iv-v Broken blades; vi Bladelet; vii Backed blade; viii Scraper; ix Core.

Jubilee Shelter were dated to 1550 ± 40 B.P. and 1840 ± 50 B.P. Stone Age artifacts are here associated with Bambata pottery and are classified as post-Wilton (Wadley 1986:55).

Discussion

The lithic tools found in association with the foundation of the Edwardian house could only have been transported to the site as part of the building material. The artifacts had probably been brought from the nearby Moreleta River together with river sand, to be used as a filling when the house was extended during the 1950s.

It is presumed that the artifacts were washed down from the hill slopes in the area towards the river, where they eventually were deposited in the river bank. It therefore were already in a secondary disturbed context when it was washed down the river. These ridges forms part of the Bankeveld, an area known for its prehistorical past of Stone Age people (Horn 1996:20-21) and were investigated, but no Stone Age material was found. The banks of the Moreleta River were also investigated without success.

The area is now a residential area, consequently little of the original natural outcrops remain. The natural phenomena still to be found mainly consists of metamorphosed sandstone consisting of a very crystalline quartzite. It seems likely that the artifact material was brought from outside the area, as was the case at Jubilee Shelter (Wadley 1989:43; Wadley 1996:207). It could also have been washed down the river from further upstream.

This could also explain the domination of waste material of the assemblage as waste flakes and broken tools would have been left on industrial sites, especially in the open-air (Wadley 1989:43). Unbroken tools would have been carried away to be utilized. It is not an unknown feature as waste material usually dominates the assemblages of the Holocene (Deacon 1984:248).

Conclusion

The Middle and Late Stone Age assemblages are too small for interpretation. However, its value lies in the broad idea it gives of the general characteristics of lithic material in the area as it corresponds with other Stone Age material found nearby in an undisturbed context. It is especially valuable as the urban environment of Pretoria has not yet been well researched in this regard and as a result of the possible lost of sites due to urbanisation. The stone tools have the same typological features as those from the nearby Krygkor Cave. As a tributary of the Moreleta River, the Waterkloofspruit, runs in close proximity past the cave it is not unreasonable to expect these artifacts to be present at the site of the Pioneer Museum. One would

therefore expect the artifacts to be more or less of the same age and to be typical of this geographical area.

The Late Stone Age assemblage of the Terminal Pleistocene/Early Holocene fits into the sequence given by Deacon (1984) and Mason (et.al.) (1981). An aspect which requires further research is the radiocarbon date for the Middle Stone Age at Krygkor Cave which is much later than the known dates for these assemblages. This is also the case with the microlithic assemblage of Krygkor Cave which is dated to the same period as the post-Wilton levels at Jubilee Shelter. Although it seems to belong to the Wilton industry, its dates are much later. It is therefore important that more research is carried out in the area in order to obtain more dateable material for comparative purposes.

The lithic assemblages also seem to be typical of what is to be expected in the area as it is not only made of the same materials than that of Krygkor Cave, but also shows the same functional types. It can therefore be concluded that the artifacts under discussion are typical Middle and Late Stone Age tools which can be expected on open sites in this area.

Acknowledgements

Mr H.P. Prinsloo from the University of Pretoria's Department of Anthropology and Archaeology and mr G. Balkwill of the National Cultural History Museum is thanked for analysing the finds. Mr A. Pelser, A. Mthombeni, F. Teichert, A. Molaba, N. Baloi, J. Lebeso and E. Molomo as well as Ms A. Van de Venter is credited for their support with the field work. A word of thanks is also due to prof A Meyer and dr J.C.C. Pistorius from the Department of Anthropology and Archaeology at the University of Pretoria for reading and commenting on drafts of this article.

References

- Deacon, J. 1984. 'Later Stone Age people and their descendants in Southern Africa'. Klein, R.G. (ed.). *Southern African history and paleoenvironments*. Rotterdam: A.A. Balkema.
- Horn, A.C. 1996. Okkupasie van die Bankeveld voor 1840 n.C.: 'n Sintese. *Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Etnologie*, 19(1).
- Klein, R.G. (ed.). 1984. *Southern African prehistory and paleoenvironments*. Rotterdam: A.A. Balkema.
- Küsel, M.M. 1988. 'n Argeologiese ondersoek na die oorspronklike buitegeboue-kompleks van die Pioniershuis, Silverton, as komponent van die werf. Unpublished B.A. (Hons.) thesis. Pretoria: University of Pretoria.
- Malan, B.D. & Van Niekerk J.C. 1955. Die Later-Steentyd in Transvaal. *South African journal of science*, 51.

Mason, R. 1962. *Prehistory of the Transvaal. A record of human activity*. Johannesburg: Witwatersrand university press.

Mason, R.J., Houmoller, J.M. & Steel, R. 1981. Archaeological survey of the Magalies valley. *South African Journal of science*, 77.

Pretorius, C. n.d. *Pretoria se pioniershuis. Sy tyd en sy mense*. Pretoria: Hoofstadpers.

Prinsloo, H.P. Personal communication. 1997.06.10.

Reitz, P.A.G. 1982. *Die geskiedenis en betekenis van die Pioniersopelugmuseum te Silverton*. Unpublished Museology thesis. Pretoria: University of Pretoria.

Thackeray, A.I. 1992. The Middle Stone Age south of the Limpopo River. *Journal of World prehistory*, 6(4).

Van Vollenhoven, A.C. 1998. *Argeologiese ondersoek van die Eduardiaanse huis en eendedam by die Pionier Museum*. Unpublished report. Pretoria: National Cultural History Museum.

Van Vollenhoven, A.C., D. Phil.-thesis in preparation.

Volman, T.P. 1984. 'Early prehistory of Southern Africa'. Klein, R.G. (ed.). *Southern African prehistory and paleoenvironments*. Rotterdam: A.A. Balkema.

Wadley, L. 1986. Segments of time: a Mid-Holocene Wilton site in the Transvaal. *South African Archaeological Bulletin*, 41.

Wadley, L. 1987. Later Stone Age hunters and gatherers of the Southern Transvaal. Social and ecological interpretation. *Cambridge monographs in African archaeology* 25. BAR International series 380.

Wadley, L. 1989. 'Legacies from the Later Stone Age'. Deacon, J. (ed.). *Goodwin's legacy. The South African Archaeological society Goodwin series*, 6.

Wadley, L. 1993. The Pleistocene Later Stone Age south of the Limpopo river. *Journal of World Prehistory*, 7(3).

Wadley, L. 1996. Changes in the social relations of Precolonial hunter-gatherers after agropastoralist contact: an example from the Magaliesberg, South Africa. *Journal of Anthropological Archaeology*, 15.

Table 1. Pioneer Museum Edwardian House: Inventory of LSA Terminal Pleistocene (Early Holocene) artefacts.

Excavation and layer	1(2)	3(2)	4(3)	Total	%
SCRAPERS:					
Small	-	-	-	-	-
Medium to Large > 20 mm	1	-	-	1	7,7
FORMAL TOOLS:					
Outils ecaillé	-	1	-	1	7,7
FLAKES:					
Broken	-	-	2	2	15,4
Waste	9	-	9	9	69,2
TOTAL:	10	1	2	13	100

Table 2. Pioneer Museum Edwardian House: Inventory of LSA Holocene artefacts.

Excavation and layer:	1(2)	3(2)	3(3)	4(2)	4(3)	5(2)	Total	%
SCRAPERS:								
Concave > 20 mm	-	1	-	-	-	-	1	3,2
BLADES:								
Bladelet	1	-	-	-	-	-	1	3,2
Backed blade	1	-	-	-	-	-	1	3,2
Broken blade	1	-	-	-	1	-	2	6,5
FLAKE-BLADES:								
Unbroken flake-blades	-	-	-	1	-	-	1	3,2
Broken flake-blades	2	-	-	-	-	-	2	6,5
FLAKES:								
Used	1	-	-	-	-	-	1	3,2
Unused	1	-	-	-	-	-	1	3,2
Waste	13	1	-	-	-	6	20	64,6
CORES:								
	-	-	1	-	-	-	1	3,2
TOTAL	20	2	1	1	1	6	31	100

PRETORIANA

VOORSKRIFTE AAN OUTEURS

Redaksionele beleid

Die Tydskrif publiseer navorsingsartikels, oorsigartikels, kort mededelings, boekresensies en kommentaar op artikels wat in die Tydskrif verskyn. Artikels moet in Afrikaans of Engels geskryf wees. Menings wat uitgespreek word is dié van die outeurs en kan nie aan die redaksie of Genootskap Oud-Pretoria toegeskryf word nie. Die Tydskrif verskyn minstens een keer per jaar.

Voorlegging van manuskripte

Die oorspronklike getikte manuskrip sowel as een duidelike afskrif, asook 'n rekenaardisket met die manuskrip daarop moet aan die redakteur voorgelê word. Die manuskrip sal deur 'n raadgewer en/of die redakteur nagegaan word ten einde dit op 'n aanvaarbare vlak te bring. Die vorm moet ooreenstem met die voorkoms van artikels in die jongste uitgawe van die Tydskrif.

Titel en outeur

Op die eerste bladsy van die artikel moet die titel daarvan, sowel as die naam van die outeur verskyn. Dit is wenslik dat die instansie waaraan die outeur verbonde is, sowel as 'n posadres aangedui word.

Verwysings

Aan die einde van artikels moet 'n bronnelys gegee word.

Abstrakte

Kort abstrakte in Afrikaans en Engels kan voorsien word, maar is nie noodsaaklik nie.

Figure

Alle figure moet opeenvolgend genummer word (bv. Figuur 6). Een stel figure moet ingedien word. Byskrifte moet op 'n los bladsy in die korrekte volgorde getik word.

Kopiereg

Outeurs is self verantwoordelik vir die verkryging van kopiereg en reproduksieregte. Die kopiereg van alle materiaal wat deur die Tydskrif gepubliseer word, berus by die Genootskap Oud-Pretoria.

Redaksionele adres

Die Redakteur, Pretoriana, Posbus 31064, Wonderboompoort, 0033.

PRETORIANA

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

Editorial policy

The Journal publishes articles, review articles, short communications, book reviews and comments on articles which have appeared in previous issues of the Journal. Articles must be written in English or Afrikaans. Opinions expressed are those of the author(s) and are not those of the editors or the Old- Pretoria Society. The Journal is published at least once a year.

Submission of manuscripts

The original typed manuscript and one legible copy, as well as a manuscript on computer disk should be submitted to the Editor. The manuscript will be checked by a member(s) of the Editorial Committee in order to maintain a certain quality. The style of presentation should be in accordance with that of articles in the latest issue of the Journal.

Title and author

The first page of the article must contain the title and the name of the author. The name of the institution with which the author is associated and a postal address may also be given.

References

A list of references must be given at the end of the article.

Abstracts

Short abstracts in English and Afrikaans may be submitted, but is not compulsory.

Figures

All figures should be numbered consecutively (eg. Figure 6). One set of figures must be submitted. Figure captions should be typed on a separate sheet in the correct order.

Copyright

Authors are responsible for obtaining copyright and reproduction rights on all figures. Copyright on all material published in the Journal is vested in the Old-Pretoria Society.

Editorial address

The Editor, Pretoriana, PO Box 31064, Wonderboompoort, 0033.

